

LIPOOTI 'O E FAKATAHA

**FAKATAHA FAKAFONUA
FEITU'U PULE'I MAKEHE
NGAAHI LESONI KE TAU AKO**

HOLO MAAMAFO'OU, PANGAI, HA'APAI

'Aho 14 -16 'OKATOPA, 2015

©Helen Pippard

Ko e kau jefine 'o Felemea 'i hono tu'uaki atu 'enau koloa fakamea'a ki he kau konifelenisi SMA lolotonga 'a e 'a'ahi ki Felemea ke fai ha mamata tonu 'i he 'enau polokalama Fetu'u Pule'i Makehe (SMA).

Ko hono 'ahia 'e he kau konifelenisi 'a e Feitu'u Pule'i Makehe 'a Felemea.

Tupou Taufa S., Kara P., Aisea L., Koloi, F., Matoto V. and Fernandes L. 2016. Feitu'u Pule'i Makehe (Special Management Areas, SMAs) – lessons learned. Draft report to the Government of Tonga and to MACBIO. IUCN, GIZ, SPREP: Suva.

LIPOOTI 'O E FAKATAHA

Feitu'u Pule'i Makehe (Special Management Areas, SMAs) – lessons learned Fakataha Fakafonua

**Pangai, Ha'apai
14 – 16 'Okatopa 2015**

Kano'i Tohi

1	Puipuitu'a	12
2	Fakakaukau Fakalukufua ki he Fakataha	12
3	Ngaahi Taumu'a 'o e Fakataha:	13
4	Ko e ha 'a e SMA?	13
4.1	Puipuitu'a ki he SMA– Na'e ma'u mei fe 'a e fakakaukau ni?	13
4.2	Ko e ha 'a e SMA ?	14
4.3	Founga ki hono fokotu'u 'o ha SMA	15
5	Ko e ha 'a e me'a 'oku ngaue 'i he SMAs	16
5.1	Ko e ha 'a e me'a 'oku ngaue lelei 'i hono fokotu'u 'o e SMA	16
5.2	Ko e ngaahi me'a 'oku ngaue lelei 'i hono fakalele 'a e SMA	17
5.3	Tefito'i lesoni	19
6	Ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ngaue lelei 'i he SMAs	20
6.1	Ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai ngaue 'i hono fokotu'u 'o ha SMA	20
6.2	Ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ngaue 'i hono fakahoko 'o e SMA	21
6.3	Ngaahi Tefito'i lesoni	22
7	Tokoni ki he ngaahi kolo SMA ke tauhi 'enau ngaahi SMA	24
7.1	Tokoni 'a e Pule'anga ki he SMAs	24
7.2	Tokoni ki he SMA 'a e ngaahi ngaue 'ikai ke 'i he malumalu 'o e Pule'anga	24
7.3	Ngaahi kautaha fakapa'anga ke pou pou ki he SMA	25
7.4	Ngaahi tefito'i lesoni	25
8	Tokoni'i 'a e ngaahi kolo matatahi ke fokotu'u 'enau SMA	25
8.1	Tokoni 'a e Pule'anga ki he SMA	25
8.2	Tokoni ki he SMA 'a e ngaue'anga 'ikai 'i he malumalu 'o e Pule'anga	25
8.3	Ngaahi kautaha fakapa'anga ke pou pou ki he SMA	25
8.4	Ngaahi tefito'i lesoni	26
9	Fakaivia e ngaahi kupu fekau'aki ke pou pou'i 'a e ngaue felalave'i mo e SMA	26
10	Ngaahi Fokotu'u ki he Kaha'u	26
10.1	Fiema'u 'a e fengaue'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki he SMA	26
10.2	Fakahoko 'a e ngaahi ako mo hono fakataukei ngaue'i 'a e ngaahi kolo matatahi	27
10.3	Fakaivia e ngaahi nima ngaue 'o e SMA	27
11	Fakamalō (Acknowledgements)	28
12	Annex A. 'Asenita (Agenda)	29
13	Annex E. Kau ma'u Fakataha (Attendants)	35
14	Annex F. Ngaahi Lea (Presentations)	36

Fakama'opo'opo Fakalulufua

Ko e toko fitu-ngofulu tupu ne kau atu ki he Kanifelenisi Feitu'u Pule'i Makehe 'i Pangai, Ha'apai.

'I he 'aho 13 ki he 'aho 15 'o 'Okatopa 'o e 2015, ne ui ai ha konifelenisi fakafonua ki Pangai, Ha'apai fekau'aki mo e ngaahi Feitu'u Pule'i Makehe pe Special Management Areas (SMA). Ko e kaveinga, ke fai ha ako mo ha fevahevahe'aki fekau'aki mo hono fokotu'u mo fakalele 'o e ngaue ni 'i Tonga ni. Ne fakalele mo fokotu'utu'u 'a e konifelenisi ni 'e he MACBIO (ko e polokalama ngaue ki hono tokangaekina, pule'i mo malu'i 'o e ngaahi me'amo'ui kotoa 'i 'oseni 'o tautefito ki he ngaahi matafanga 'i he Pasifiki). Ne kau atu mo e Potungaue Toutai pea mo e Sosaieti Sivile 'a Tonga 'i hono fakalele 'o e konifelenisi ni ki ha kau fakafongonga 'e toko 65 mei he ngaahi tapa kehekehe 'o Tonga . 'Oku ha atu 'i lalo 'a e fakamatala mo e lipooti kau ki he polokalama ni.

Tupu 'i he holo 'a e ngaahi ola 'o e toutai, na'e kamata ke fai e fifili pe ko e ha hono 'uhinga e holoa ko ia 'a e ma'u'anga mo'ui ko 'eni 'a e ngaahi famili tokolahi. Koe'uhi ko e kamata ke tupu tokolahi e kakai mo e fakalalakaka e ngaahi me'angaue toutai, ne lahi ange ai hono toutai'i ta'efakapotopoto 'a e ngaahi me'amo'ui 'o 'oseni 'i he ngaahi matafanga. 'I he holo ko ia 'a e mahu 'o e matafanga, ne uesia lahi ai e ma'u'anga me'atokoni pea mo e pa'anga humai mei he toutai ki he ngaahi kolo ni. Ne ohi mai leva 'a e fakaukau ki he Feitu'u Pule'i Makehe pe Special Management Area (SMA) ke hoko ko ha me'angaue ke feinga'l 'aki ke lava 'o mapule'i lelei, malu'i, fakatupulaki mo fakatolonga 'a e ngaahi me'amo'ui 'i he ngaahi matafanga.

'I he kamata atu e ngaue 'a e Potungaue Toutai ki hono fokotu'u 'o e SMA 'i Tonga ni, na'e mahino pe ko e ngaue ni 'e faingata'a koe'uhi ko e fakakaukau fo'ou eni pea 'e fiema'u ha taimi fe'unga ke fakamaheni e kainga ki he SMA mo hono ngaahi lelei. Na'e fu'u mahu'inga 'aupito ai 'a e ngaue fakataha 'a e kolo matatahi mo e Potungaue Toutai ke fakahoko e ngaue ni. Pea 'i he ta'u 2006 na'e lava ai ke fokotu'u 'a e fuofua SMA 'i Tonga ni. 'I he 'aho ni kuo 'i ai e SMA 'e 9 pea kuo nau fakamo'oni kotoa mo honau ngaahi kolo kaunga'api ki he ngaahi lelei kuo nau a'usia. 'Oku kau 'i he ngaahi lelei ni 'a e mahu ange 'a e ngaahi matafanga pea ola lelei ange ai e toutai. Fakatatau ki he fakamatala 'a e kau toutai, 'oku 'ikai to e fiema'u ke nau oo 'o fangota mama'o mei he matafanga pea lava ke nau fangota pe he taimi nounou ke ma'u 'enau fiema'u. 'I he 'ene pehe 'oku malu ange ai pea si'isi'i ha faingamalie ke mole pe too ai e kau toutai ki ha fakatamaki tupu mei ha'anau oo 'o fangota mama'o mei 'uta.

Ko e lelei tu'ukimu'a 'e taha 'o e SMA ko 'ene fakatupu ha tafenga monu kehe ki he ngaahi kolo matafanga 'o 'ikai ke nau fakafalala pe 'i he toutai ki he 'enau me'atokoni mo e pa'anga hu mai. 'Oku kau heni 'a e takimamata, ngaue fakamea'a pea mo e ngaahi polokamala langa fakalalakaka mei he pule'anga mo e ngaahi polokalama langa fakalalakaka kehe. 'Oku to e 'i ai foki mo e faingamalie 'o e ngaahi kolo ni ke faama'i e ngaahi me'amo'ui 'o 'oseni hange ko e vasuva mo e limu. 'Oku ne toe ue'i foki e ngaahi kolo matatahi kenau to e ngaue fakataha ange ke malu'i 'enau ngaahi koloa mo'ui 'i 'oseni ka nau kaungakau 'i he ma'u monu mei ai.

Neongo 'a e ngaahi lelei 'e ma'u mei he SMA ka 'oku 'i ai e ngaahi me'a lalahi 'oku fiema'u ke fai e tokanga makehe ki ai lolotonga e ngaue ki hono fokotu'u e SMA. Na'e pehe 'e he kolo SMA 'e taha ne lauita'u 'enau ngaue ki hono fakalotoa mo tali 'e he kainga honau kolo e fakakaukau SMA mo hono ngaahi lelei. Ne nau ngaue'aki e 'a'ahi ki he ngaahi 'api kotoa mo fakalele e ngaahi fono fakakolo. Hili 'enau ma'u e poupou e konga

lahi honau kolo, ne pau leva ke nau ngaue atu ki he ngaahi kolo kaunga'api 'o fai e me'a tatau. Na'a nau to e pehe neongo ko e founa eni 'oku faingata'a mo taimi lahi, ka kuo pau pe ke fai ka e lava ke nau lototaha kotoa he ko e founa pe ia 'e lava ke fokotu'u fakalelei ai e SMA pea ke tu'uloa. 'I he 'enau fakamatala ne nau pehe, 'e matangofua e ngaue faingata'a ni 'okapau 'e ma'u 'e kinautolu 'oku nau teke 'a e SMA he ngaahi kolo 'a e mahino, loto lahi mo e 'ofa fonua ka e lava ke nau kalusefai honau taimi ke fakahoko lelei e fatongia.

Lesoni 1: Fakafaingamalie'i ha kau ngaue, naunau mo ha taimi fe'unga ke fakahoko lelei hono talaki mo ako'i 'a e fakakaukau 'o e SMA ki he kainga kotoa 'o e kolo mo e ngaahi kolo kaunga'api.

Ne mahino mei he ngaahi talanga he konifelenisi, 'e 'i ai ma'u pe ha tokosi'i 'e faingata'a ke nau tali mo poupou'i 'a e SMA. Na'e pehe 'e he kolo SMA 'e taha ko e founa 'oku nau solova'aki 'a e palopalema ko hono fakakau mai e tokosi'i ko ia ki he Komiti Ngaue SMA Fakakolo.

Lesoni 2: 'E 'i ai ma'u pe e tokosi'i te nau ngaue'aki 'enau totonu ke ta'eloto pe fakaanga ki he SMA. 'Okapau 'oku nau kei ta'eloto pe hili hono 'oange 'a e faingamalie fe'unga ke fai ai ha talanga mo kinautolu pea hoko atu e ngaue ia 'o 'oua 'e tuku 'a e tokosi'i ko ia ke nau ta'ofi 'a e SMA.

Lesoni 3: 'O ka malava 'i ha felotoi, feinga ke fakakau e kau ta'eloto ki he ngaue 'a e Komiti Ngaue SMA fakakolo.

Hili ha kakato e ngaue ki hono fokotu'u mo lesisita e SMA, ko e ngaue mahu'inga hono hoko ko hono polisi'i mo pule'i e potutahi SMA. Ko e founa ne mahino mei he ngaahi kolo SMA 'oku lelei taha ki hono fakahoko e ngaue mahu'inga ko ia, ko e 'Loto Taha'. 'O 'ikai ngata pe he kainga 'o e kolo ka e kau ki ai mo e ngaahi kolo kaunga'api foki. 'I he lava ko ia 'o maa'usia 'a e loto taha pea ongo'i 'e he tokotaha kotoa ko hono fatongia ke malu'i e potutahi SMA, 'e faingofua leva koe'uhi ko e memipa kotoa e kolo ko e 'ofisa polisi SMA.

Lesoni 4: Vakai'i e ngaahi founa ke fakaivia mo fakamafai'i e kainga 'o e kolo mo e ngaahi kolo kaunga'api ke nau polisi'i honau potutahi SMA.

'E fiema'u leva ke ako'i mo fakanaunau'i e ngaahi kolo SMA ke nau lava 'o tanaki e ngaahi fakamatala fakamo'oni pea mo lipooti 'a e kau fangota ta'efakalao ka e lava ke faka'ilo pea tautea'i kinautolu. Ne 'i ai e ngaahi hopo ne a'u ki he fakamaau'anga ka na'e iku 'o hao e kau fangota ta'efakalao tupu mei he 'ikai lelei 'a e ngaahi fakamatala fakamo'oni.

Fiema'u foki ke kau ki he ngaahi me'a 'oku ako'i 'a hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala fakamo'oni 'okapau 'oku ma'u ha toutai ta'efakalao. 'Oku mahino foki mo e vaivai 'o e ivi fakapa'anga ke fakahoko 'aki 'a e ngaue 'a e SMA tautefito ki hono polisi'i 'a e ngaahi SMA pea pehe ki hono muimui'i e ngaahi ngaue ni hange ko hono savea'i 'o tahi pehe ki he tu'unga fakasosiale mo faka'ekonomika 'a e kolo.

Leson 5: Ke fengaue'aki vaofi ma'u pe 'a e ngaahi Komiti Ngaue SMA mo e Potungaue Toutai ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ilo fakatekinikale ki hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala mahu'inga fekau'aki mo 'enau SMA. 'E kau heni 'a e founa ki hono fua mo lau e ola 'o e fangota kotoa, siofi e lahi 'o e kalasi kehekehe 'o e me'amo'ui 'i he SMA pea ma'u mo e ngaahi fale'i mo e poupou fakalao.

'Oku mahino 'oku kei tokolahi pe kakai 'i he ngaahi kolo SMA 'oku te'eki kenau mahino'i 'a e polokalama SMA pea 'oku 'i ai e faka'amu ke fakahoko ha ngaahi polokalama ako ke faka'iloatu (awareness program) ki he kakai. 'O kau ki ai 'a e kau toulekeleka, to'utupu, kakai fefine mo e longa'i fanau foki. 'Oku tupu eni mei he fakakaukau kuo anga ki ai e kainga he ngaahi ta'u lahi ko e pehe 'oku 'ata 'a 'oseni ki he taha kotoa ke fa'iteliha ki ai. 'Oku 'i ai foki mo e fiema'u ke toe mahino ange 'a e tu'unga fakalao 'o e SMA pea mo e fiema'u ke ngaue fakataha 'a e Komiti Pule kuo fakamafai'i 'e he Lao kenau fakahoko 'a hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngaue mo e founa pule'i 'o e SMA.

Lesoni 6: Teuteu ha palani ngaue fakafetu'utaki mo ha ngaahi naunau ke ngaue'aki ki hono talaki mo fakalotoa 'a e kainga 'o e kolo SMA mo e ngaahi kaunga'api ke fokotu'u pea mo lesisita ha'anau SMA. Kumi fale'i mo tokoni mei he ngaahi kolo SMA ko ia kuo lele lelei 'enau polokalama SMA.

Ko e ngaahi talanga lolotonga 'a e Konifelenisi.

Ko e poupou lahi taha 'oku fiema'u 'e he ngaahi Komiti Ngaue SMA ko e tokoni ki hono fakalele 'enau palani ngaue, tautautefito ki hono ta'ofi 'o e toutai ta'efakalao. 'Oku kau e nounou 'i he ivi fakapa'anga 'i he me'a 'oku ne fakafaingata'a'ia'i 'a e ngaue. 'Oku to e uesia foki heni 'a 'enau malava ke tanaki e fakamatala mo hono savea'i mo sivi'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a 'enau SMA ka e lava ke fai ha faka'uto'uta ki he ola 'o e ngaue.

Lesoni 7: Siofi lelei e founga 'oku fakapa'anga 'aki hono fakalele 'a e SMA takitaha. Fakapapau'i ko e founga eni 'e tolonga koe'uhi ke hokohoko lelei e ngaue pea 'e 'i ai ma'u pe ha seniti fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngaue he lele loloa.

Lesoni 8: Fokotu'utu'u 'a e palani ngaue 'a e Komiti Ngaue SMA ke tuha mo e ivi fakapa'anga 'o e Kolo. Fakapapau'i ko e ngaahi palani ko ia 'e malava ke fakahoko'aki e me'angaue mo e kau ngaue 'oku ma'u. Fakahokohoko e ngaue ke malava ke fakakakato e ngaahi me'a ko ia 'oku fu'u fiema'u 'i he ngaahi tu'unga kehekehe 'o e fokotu'u mo hono fakalele 'o e SMA.

Neongo ko hono fokotu'u 'o ha SMA ko e tefito'i ngaue ia 'a e Potungaue Toutai, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaue kotoa 'a e ngaahi potungaue felaalaave'i hange ko e Potungaue 'Atakai, Potungaue Fekau'aki mo e Feliliu'aki 'a e 'Ea, Potungaue Polisi mo e Fakamaau'anga. 'Ikai ngata ai ka 'oku mahu'inga mo e fengae'aki fakataha 'a e Potungaue Toutai mo e ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke 'i he malumalu 'o e Pule'anga, hange ko e Sosaieti Sivile mo e Pangike 'Esia pe ngaahi kautaha ta'efakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga, tautefito ki hono fakatafe atu e ngaahi monu fakapa'anga mo e fakatekinikale ke tokoni ki he ngaahi SMA.

Lesoni 9: Fokotu'u ha ngaahi founga ngaue mo fetu'utaki papau ke lava ai ha fengae'aki 'oku mahu'ingamalie, vaofi mo 'aonga 'i he vaha'a 'o e ngaahi potungaue 'a e Pule'anga, ngaahi kautaha 'oku 'ikai 'i he malumalu 'o e Pule'anga, sosaieti sivile pehe ki he ngaahi kautaha tokoni fakapa'anga. (Fakatata, ko e kolo SMA kotoa pe ke nau takitaha ha 'ofisa mei he Potungaue Toutai pea mo ha fakafofonga mei he ngaahi kautaha kehe 'oku felave'i mo e SMA, hange ko e sosaieti sivile mo e ngaahi kautaha 'oku 'ikai 'i he malumalu 'o e Pule'anga. Ko e kau 'ofisa ko ia ke nau hoko ko ha memipa 'o e Komiti SMA 'o e kolo takitaha, ke nau fale'i mo poupou vaofi ki he komiti tautautefito 'i hono fa'u mo fakahoko e Palani Ngaue SMA).

Lesoni 10: Fokotu'u ha sino makehe ke nofotaha ki hono fehokotaki 'a e ngaahi Komiti Ngaue SMA mo e ngaahi potungaue 'a e pule'anga, ngaahi kautaha 'oku 'ikai 'i he malumalu 'o e pule'anga pea mo e ngaahi kautaha tokoni langa fakalakalaka. Ko e sino ko 'eni te ne fakapapau'i 'oku fehokotaki lelei e ngaahi poupou mo e tokoni 'oku 'oange ki he ngaahi Komiti Ngaue SMA. Ko e sino ko 'eni ke 'ofisi 'i Nuku'alofa pea ke ne nofotaha ki hono siofi mo tokanga'i 'a e ngaahi ngaue mo e fiema'u kotoa pe 'a e ngaahi SMA kotoa 'i he 'Otu Tonga ni.

Ko e lea 'a e 'Ofisa Toutai 'o Ha'apai.

Ko Havea Tu'anuku lolotonga 'e ne fakamatala ki he teuteu SMA 'a Kolonga.

'Oku hoko 'a e fakafalala ko ia 'a e ngaahi famili 'i he toutai ko 'enau ma'u'anga mo'ui pe ia, ko ha me'a 'oku ne fakafaingata'a'ia'i lahi 'a hono pule'i, malu'i mo fakaili 'a e ngaahi me'amo'ui ko ia 'i he matafanga. Ko ia 'oku matu'aki mahu'inga ke ako'i ki he kainga ha ngaahi poto'i ngaue fo'ou ke ne feau e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a e kainga he ngaahi kolo SMA. 'Ikai ngata ai ka e tokonia 'a e ngaahi kolo ko ia ke nau fengaue'aki mo e ngaahi polokalama langa fakalakalaka kehekehe ke 'omai mo tokoni ki hono fakamaket'i 'a e ngaahi koloa ko ia. Ko ha founga eni 'e kei lava pe 'o hu mai ai ha pa'anga ki he kolo 'i ha founga 'e poupou lelei ki he polokalama SMA pea 'i he taimi tatau, 'oku 'ikai motuhia 'a e ma'unga pa'anga 'a e kolo.

Lesoni 11: Ke fai ha fekumi ki ha ngaahi ma'u'anga mo'ui kehe ke ma'u faingamalie mei ai e ngaahi kolo SMA. 'E tokoni eni ki hono fakasi'isi'i 'a e fakafalala he toutai ka e kei 'i ai pe ha ngaahi hu'anga pa'anga kehe ki he kolo. ('E ala kau heni 'a hono ako'i 'a e kainga ki he ngaahi poto fo'ou hange ko e ta-tongitongi mo e lalanga mo e ngaahi ngaue fakamea'a kehe) Ka kuo pau ke fakapapau'i ko e ngaahi ngaue fo'ou ko eni 'e kau lelei ki he 'ataakai mo e kakai foki.

Ko e taha 'o e ngaahi lesoni mahu'inga ne ha mai mei he fakataha ni, ko e fiema'u e ngaue fakataha; 'a e Komiti Pule, kakai 'o e kolo, mo e Potungaue Toutai mo ha to e sino ngaue pe 'oku kau mai 'i he langa ngaue ni. Fiema'u e ngaue fakataha mei hono teuteu ke fokotu'u e SMA 'o a'u ki hono fokotu'u mo e hokohoko atu 'enau ngaue. 'Oku mahu'inga foki ke fakanaunau 'a e ngaahi kolo SMA ke nau malava 'o fakahoko honau fa-tongia he 'oku mahino ko e lahi 'a e to nounou he ngaahi fua fatongia, 'oku tupu mei he 'ikai ha me'angaue mo ha 'ilo fe'unga ke fakahoko 'aki 'a e ngaue, hange ko e nounou e ivi fakapa'anga. 'Oku 'i ai foki mo e fiema'u lahi ke kei hokohoko atu hono ako'i mo poupoua fakatekinikale mo fakapa'anga e kakai ni ka e lava ke nau a'usia 'a e ngaahi monu 'oku ala ma'u mei he SMA.

Lesoni 12: Hokohoko hono fakalele ha ngaahi ako fakatekinikale ki hono pule'i mo tauhi 'a e ngaahi SMA. Kau ai hono ako'i hono tokangaekina mo pule'i e ngaahi me'amo'ui 'o e matafanga, founga ki hono monitoa pe fua e mo'ui lelei e ngaahi me'amo'ui ko ia pea pehe ki hono polisi'i mo fakapapau'i 'oku muimui e ngaue ki he ngaahi tu'utu'uni fakalao.

Ko e ola 'o e ngaahi feme'a'aki, ako mo e vahevahe ne fai 'i he konifelenisi ni 'oku matu'aki mahu'inga ki he fokotu'utu'u ngaue 'a e Pule'anga mo e Potungaue Toutai ki hono fakalahi 'a e ngaahi potutahi mataafanga 'oku kau ki he polokalama Feitu'u Malu'i Makehe, pe SMA. Kuo ma'u 'e he Potungaue ha kole mei ha ngaahi kolo 'e uofulu tupu ke fokotu'u 'enau SMA, pea 'e fu'u matu'aki 'aonga e ngaahi 'ilo ko 'eni ke tokoni ki hono fakahoko lelei 'a e ngaue pea ke ma'u 'a e ola lelei mo e monu 'e he kainga 'o e kolo takitaha. Kuo ha mai foki hono poupoua eni 'e he ngaahi kautaha tokoni langa fakalakalaka hange ko e UNDP 'aki 'enau tali ke fakapa'anga 'a e fokotu'u SMA 'a e kolo fo'ou 'e 9.

Executive Summary

On the 13-15 October 2015, the Marine and Coastal Biodiversity Management in Pacific Island Countries project (MACBIO) together with the Department of Fisheries and the Civil Society Forum of Tonga convened a nation-wide “lessons learned” conference on marine Special Management Areas in Ha’apai, Tonga. There were 65 participants including community representative from across all the island groups. The findings are presented here.

Poor results in fishing in coastal communities of Tonga raises great concern among those communities and the Department of Fisheries because the livelihoods of people are greatly impacted. As population increases and fishing equipment improves, the resources in coastal areas become unsustainably fished, which leads to the decline in food security, income and the richness of Tonga’s marine resources. The introduction of Special Management Areas (SMAs) was seen, by conference participants, to be an effective tool to help sustain and manage marine resources at coastal areas.

When the Fisheries Department started their work to establish SMAs in Tonga, it met with many challenges. This was mainly due to a lack of understanding and appreciation of what an SMA was. In order to successfully establish SMAs, close cooperation and communication between coastal communities and the Fisheries Department is critical. In 2006, the first SMA in Tonga was successfully established. There are now nine SMAs established throughout the Kingdom, and the adjacent communities have all testified to the benefits they’ve acquired from their SMAs. Benefits include, but are not limited to, an improvement of their marine stocks and the relative ease of harvesting. Fishers reported that they could catch more in short periods of time and without the higher risks to safety of more distant travel.

Other benefits of SMAs to their communities included tourism, handicraft and other funded development projects, leading to alternative sources of income and improved livelihood. It also provides these communities with an opportunity to farm marine products such as giant clams and seaweed. SMA also encourages members of these communities including their neighbours to collaboratively work together not only to protect and manage, but to share the benefits of their marine resources.

However, there are major issues to address at critical milestones in setting up an SMA. One community with an established SMA reported that it took them several years of village meetings and house-to-house visits to build understand within their own community of the potential benefits of SMAs. Once the majority accepted the concept, they had to work with neighbouring communities to inform them of their SMA plans. Some of their neighbouring communities traditionally fish in the proposed SMA area so it is important for them to understand and accept the decision to establish the SMA. This was difficult and time consuming. The community reported that this difficult process is, however, critical so that those leading involved in the SMA have enough understanding, passion and drive to invest in this long and necessary process.

Lesson 1: Ensure adequate resources and time is applied to the SMA process to allow for sufficient consultation.

The conference participants recognised that there is always a minority that refuses to comply and one established SMA solves this issue by appointing those individuals, members of the SMA Management Committee.

Lesson 2: Acknowledge that there will always be community members who disagree; thus communities should move forward after adequate consultation and majority agreement if not 100% consensus.

Lesson 3: Where possible, include dissenting voices in the management of the SMA.

Once the SMA complies and is successfully registered, the next milestone issue is that of policing. This vital task is achievable only if the entire community and their neighbours take full ownership and responsibility of their SMA. Of all the established SMA this approach is by far the most effective.

Lesson 4: Empower local communities to police local SMAs (either through formal or informal mechanisms).

However, communities still need basic equipment and training on how to collect evidence and report illegal fishing to then successfully prosecute those who repeatedly offend. Lack of evidence has been a loophole when prosecuting illegal fishers.

Lesson 5: Close partnership between communities and the Fisheries Department is required to enable the required monitoring and upskilling particularly in legal advice.

Despite this, it was evident there are still a lot of people that have yet to understand SMAs, even in communities where SMAs are already established. It stems from the view of open access to the ocean. Raising awareness programs is therefore vital so people can have a better understanding of SMAs and it needs to reach the youth, children and elderly people of the communities. Lack of understanding the SMA's legal stance was a big setback in supporting SMAs.

Lesson 6: Prepare and use communication strategies for planning and ongoing implementation phases of SMAs using experiences from best functioning SMAs as to what communication processes and tools work best.

It's crucial in supporting SMAs, that the Management Committees implement their work plan especially in developing measures to address illegal fishing within their SMAs. Lack of financial resources has been identified as a major impediment in supporting SMAs. It limits the capability of the coastal communities in implementing some of their planned activities such as monitoring and controlling their SMAs and also the follow up of the progress of the program such as carrying out biological and socio-economic surveys.

Members of the Fisheries Advisory Committee during their planning meeting for the National SMA Workshop.

Lesson 7: Assess the sustainable financing options for each SMA.

Lesson 8: Design SMA Management Committee Work Plan to be feasible within the given resource constraints and prioritise activities so that the most important tasks are resourced.

Establishing SMAs is the mandate of the Fisheries Department, however, it's very important that there is support from other line ministries such as the Ministry of Environment, Energy, Climate Change, Disaster Management, Meteorology, Information and Communication, Ministry of Police and Ministry of Justice. It's important that these line ministries work collaboratively. In addition, working together with non-government agencies (NGOs) such as Tonga Civil Society, and donor partners such as the Asian Development Bank (ADB) is also fundamental as they can provide technical and financial assistance to the communities.

Lesson 9: Create institutional or communication systems that link communities effectively to relevant government departments, NGOs and donors (example representatives from these organisations have observer status on Management Committees and are sent SMA Work Plans).

Lesson 10: Create institutional or communication systems that link government departments, NGOs and donors to each other as well as communities in coordinating activities with each other and with communities to support SMAs. Example, establishment of an SMA Oversight Committee (with representatives from government, NGOs, donor and communities) in Nukualofa to support and coordinate SMA efforts across the country).

The reliance of families upon marine resources as a main source of income can make it difficult to ensure sustainable use of those resources in the short term. Provision of alternative livelihoods, for example, carving, handicraft making and weaving, can help relieve the pressure upon marine resources, if appropriate linkages are made. In this way, ensuring sustained alternative income programmes will be beneficial in terms of ensuring the future value of the marine resources, the marine environment more generally and the people of the village.

Lesson 11: Explore opportunities to establish alternative income programme for SMA villages.

One of the overarching lessons learned from this workshop was the need to work together: the Government ministries, coastal communities, NGOs and donors. It is crucial that these groups work together in establishing SMAs and also in supporting the implementation and management of SMAs. Communities should be adequately equipped, technically and financially, in order to fulfil their roles in supporting their SMAs. Continued training should be provided to ensure that all parties involved are well aware of their respective role to play to ensure the success and meeting the objectives of SMAs.

Lesson 12: Support ongoing training for SMA communities in aspects of marine resource management, performance monitoring, surveillance and compliance.

This national SMA Conference and its findings are extremely relevant to Tonga where the Government is aiming to significantly expand the number of SMAs, about 20 communities are asking for SMAs and donors have committed to supporting the immediate development of at least nine additional SMAs.

1. Puipuitu'a

Ko e Feitu'u Pule'i Makehe, 'a ia 'oku toe ui ko e SMA (Special Management Area), ko e taha ia 'o e ngaahi me'angaue kuo 'omai 'e he Potungaue Toutai ke ngaue'aki ki hono pule'i lelei 'a e ngaahi founa ngaue'aki moe faka'aonga'i 'o e ngaahi koloa 'o 'oseni 'i he ngaahi matafanga, fakataha mo hono malu'i ke tolonga pea mo tu'uloa mei he to'utangata ni ki he ngaahi to'utangata 'o e kaha'u. 'I he a'u mai ki he 'aho ni ('Okatopa 2015), ko e SMA 'e 9 kuo fokotu'u 'i Tonga ni. 'Oku 'i ai leva e ni'ihii 'o kinautolu 'oku ngaue lelei 'a 'enau SMA, tautefito 'i hono fakatafe atu 'o e ngaahi lelei ma'ae ngaahi kolo, ka 'oku 'i ai e ngaahi SMA 'oku te'eki ke fu'u ngaue lelei. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi kolo matatahi tokolahi 'oku nau fie kau ki he polokalama ko eni 'o e SMA pea 'oku 'i ai 'a e poupou lahi mei he Potungaue Toutai 'i hono feinga'i ke fakatokolahi'i 'a e ngaahi kolo 'oku nau kau ki he polokalama ko eni, 'a ia 'oku fakahaa'i eni 'i he Palani fakaangaanga ma'ae sekitoa toutai. 'Oku 'i ai leva 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei tu'a 'oku nau fie kau mai ki hono poupou'i 'o e ngaue ko 'eni ki hono toe fakatokolahi 'o e ngaahi SMA.

'I he taimi tatau, 'oku mahu'inga 'aupito ke fai hano to e vakai'i pe ko e ha 'a e ngaahi me'a kuo ngaue lelei pea mo e ha 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ngaue lelei 'i hono ngaue'aki pea pehe ki he ngaahi to nounou kehekehe 'i hono tokangaekina 'o e ngaahi SMA 'i Tonga ni. 'E fu'u matu'aki tokoni 'aupito eni ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he kaha'u, ke fakatokanga'i 'a e ola 'o e ngaue 'i he ngaahi SMA kuo 'osi fokotu'u.

Na'e fakahoko leva 'a e Fakataha Fakafonua ki he Feitu'u Pule'i Makehe ke fai ha feako'aki ki ha founa 'e toe lelei ange ai hono fakahoko mo fakalele 'a e polokalama ki he feitu'u pule'i makehe pe SMA.

2. Fakakaukau Fakalukufua ki he Fakataha

Ko e fakataha ni na'a ne fakatahataha'i mai 'a e kau taukei pea mo e kau poupou ki hono mapule'i lelei, faka'aonga'i fakapotopoto mo tauhi ke tu'uloa 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o e ngaahi konga tahi ki he matafanga 'a ia na'e kau mai ki ai 'a e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga, kau ngaue 'oku 'ikai 'i he malumalu 'o e Pule'anga hangee ko e sosaieti sivile 'a Tonga (Civil Society Forum of Tonga) pea mo e ngaahi kolo. Ko e fakataha ni na'a ne langa hake 'a e mahu'inga 'o hono tokanga'i 'o e ngaahi matafanga. 'Oku fakataumu'a 'a e fakataha ni 'i he ngaahi fatongia 'a e ngaahi kolo matatahi mo e SMA 'i hono tokangaekina e ngaahi me'a mo'ui 'i 'oseni 'i he matafanga pea mo ako mei he ngaahi lelei pea pehe ki he ngaahi me'a na'e 'ikai ke fu'u ngaue lelei pe to nounou 'i he fakahoko fatongia mo e ngaue 'i he ngaahi SMA ne 'osi fokotu'u.

Na'e fakatefito 'a e fakataha 'i he ngaahi 'elia ko eni:

Konga 1:

Ko kinautolu na'e kau mai ki he fakataha ni, ke nau ako mo alea'i 'a e ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e SMA 'o hange ko hono ngaahi taumu'a, ngaahi polokalama kehekehe 'i he SMA, ngaahi me'a kuo fai e ako mei ai 'i hono fakahoko 'a e polokalama ni 'i Tonga ni, pea mo hono vakai'i 'a e ngaahi fiema'u ke fakahoko ke a'usia ai ha lelei fakalukufua ki he fonua. Na'e fiema'u kiate kinautolu na'e kau mai ke nau sivi'i pe poupou 'i he lolo-tonga ni ke tokoni ke hokohoko atu 'a hono paotoloaki 'o e SMA 'i he kaha'u pe 'ikai.

Konga 2:

Ko e kau fakafofonga kotoa pe na'e 'i he fakataha ni ne nau ako pea mo alea'i 'a e ngaahi palopalema, ngaahi ngaue, mo e founa ngaue ki he polokalama SMA koe'uhi ke malava ai ke 'i ai ha ola lelei 'i hono pule'i 'o e matafanga pea mo e ngaahi me'a mo'ui kotoa pe 'i 'oseni.

Konga 3:

Ko e kau fakafofonga kotoa pe na'e 'i he fakataha ni ne nau poupou ki he fakalakalaka 'o e halanga ki he liliu 'oku ngaue'aki 'e he kolo ki ha founa 'e toe lelei ange. Ke nau faka'ilonga'i 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e ngaahi kulupu ngaue takitaha, pea mo siofi 'a e felalave'i 'a e ngaahi kupu takitaha. Ke nau sivi'i 'a e ngaue ke paotoloaki 'aki 'a e tu'unga fakapolitikale 'oku fiema'u ki he ngaahi ngaue 'oku fakahoko mo e anga 'enau fengau'aki.

3. Ngaahi Taumu'a 'o e Fakataha:

1. Ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ilo fekau'aki mo e feitu'u pule'i makehe pe SMA;
2. Ke fakamahino'i pe ko e ha 'a e lelei 'oku ma'u mei he SMA pea ko e ha 'a e ngaahi ngaue ke fakahaa'i 'oku tau poupou ki he SMA;
3. Ke fakamahino'i 'a e ngaahi fakamole ki he ngaue fekau'aki mo e SMA pea ko e ha 'a e ngaue 'oku 'ikai lava 'o tokoni'i 'aki 'a e SMA;
4. Ke fakama'ala'ala ange ki he kau fakataha 'a e founa lelei taha ketau poupou ai ki he kolo matatahi 'oku 'i ai 'enau SMA koe'uhi ke toe lelei ange ai 'enau fakahoko fatongia;
5. Ke fakahaa'i pe ko e ha e founa lelei taha ke tau poupou'aki ki he ngaahi kolo matatahi 'oku te'eki ke 'i ai ha'anau SMA mo e ngaahi kolo matatahi 'oku fiema'u ke fokotu'u ha'anau SMA;
6. Ke fakama'ala'ala ange 'a e ngaahi sitepu 'oku ngaue'aki 'e he Pule'anga pea mo e Sosaieti Sivile ki hono poupou'i 'a e kolo matatahi fekau'aki mo e SMA;
7. Ke fokotu'u ha founa fetokoni'aki 'i Tonga ni, 'a e Pule'anga mo e ngaahi kolo matatahi, 'i hono pule'i fakalao 'enau ngaahi SMA.

'E toki 'oatu 'e he lipooti ni 'a e ngaahi ola 'o e ngaahi taumu'a takitaha.

4. Ko e ha 'a e SMA?

4.1 Puipuitu'a ki he SMA– Na'e ma'u mei fe 'a e fakakaukau ni? (Vakai ki he peesi 36-40)

Na'e fakahoko 'e Dr. Siola'a Malimali, ko e tokoni Pule 'I he Potungaue Toutai 'a e fakama'ala'ala fekau'aki mo e fakakaukau ko ia 'o e SMA. 'I he Lao ki hono Pule'i e Toutai 2002, na'e tali ai 'e he Pule'anga ke ngaue'aki 'a e Feitu'u Pule'i Makehe ko e taha 'o e ngaahi founa ke pule'i'aki 'a e toutai 'i Tonga ni. 'I he lao ko eni, 'oku vahe'i ai 'a e feitu'u 'o e tahi toutai'anga kuo fokotu'u 'e he Minisita 'o fakataumu'a ke ngaue'aki ko ha Feitu'u Pule'i Makehe pea 'e pule'i ia 'e he kolo mo fokotu'utu'u 'enau ngaahi founa pule mo founa fakatolonga 'o e ngaahi me'a mo'ui 'i he potu tahi kuo vahe'i. 'Oku fakataumu'a leva 'a e toutai 'i he Feitu'u Pule'i Makehe pe SMA ki he ma'u me'atokoni mo ha toe taumu'a kehe pe 'e toe fokotu'u 'e he Komiti Pule 'o e SMA.

Ko e fakaukau 'o e SMA 'oku 'ikai ko ha fakakaukau fo'ou ka ko e fakakaukau fakamamani lahi ia. 'I he kuo hili na'e 'ikai ke vahe e tahi ia ka ko e ngaahi fonua lahi 'i mamani kau ai 'a e tukui fonua lahi hotau ngaahi kaunga'api na'e 'osi 'i ai pe 'enau ngaahi founa tukufakaholo pe faka'ulungaanga (traditional marine tenure) ne talu mei tuai hono ngaue'aki ki hono mapule'i, tokanga'i mo lehilehi'i 'aki 'a e ngaahi founa toutai, fangota, to'o mo faka'aonga'i 'o e ngaahi me'a mo'ui 'o e ngaahi mataafanga. Ko e ngaahi fonua si'i pe ne 'ikai ke 'i ai ha'anau fa'ahinga founa faka'ulungaanga pe tukufakaholo pehe ni kae faka'ataa pe ki he taha kotoa pe he fonua pea 'ikai ha fa'ahinga fakangatangata pe founa pule'i lelei. Ko e fakakaukau 'o e SMA pe feitu'u pule'i makehe ko e ha'u ia mei he ngaahi mafai tukufakaholo mo faka'ulungaanga kuo laui senituli hono ngaue'aki

'e he ngaahi fonua hangee ko Fisi, Ha'amo'a mo e ngaahi fonua ko ia. Ko e fengaue'aki 'a e ngaahi kolo pe komiuniti mo e pule'anga (co-management) 'i hono pule'i lelei 'a e ngaahi ngaue fakatoutai ke fenaapasi 'a e to'o mo e tanaki mai mo hono fakatololahi 'o e ngaahi me'a mo'ui 'o e oseni 'o e ngaahi mataafanga. Ko hono 'omai 'o e fakakaukau 'o e SMA ke ngaue'aki, na'e fakatupunga ia 'i he kamata ke fakatoknaga'i kuo honge'a e ngaahi matafanga ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kakai. Ne fakahoko e ngaahi savea pe ko hono siofi 'a e tu'unga 'o e mahu 'o e ngaahi matafanga pea na'e fu'u mahino 'a e kamata ke honge'a 'a e ngaahi matafanga; 'oku fu'u iiki e lalahi 'o e mata'i ika pea liliu mo e fa'ahinga ika 'oku malava ke ma'u. Ne 'ilonga foki eni 'i he holo 'a e ola 'o e ngaahi toutai. 'Oku lahi pe 'a e ngaahi 'uhinga 'oku honge'a ai e ngaahi matafanga 'o kau ki ai e tupu tokolahi 'a e kakai 'o Tonga; holo e tu'unga mo'ui lelei 'o e hakau; pea toe fakalakalaka foki mo e ngaahi me'a ngaue toutai.

Koe'uhi ko e honge'a 'a e ngaahi matafanga, na'e ngaue leva 'a e Potungaue Toutai ke 'omai 'a e fakakaukau 'o e SMA ke ngaue'aki ke tauhi mo fakatolonga 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o 'oseni 'i he ngaahi matafanga he 'oku fakafalala ki ai e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai tokolahi. Koe'uhi ko e si'isi'i 'o e ivi ngaue 'o e Potungaue Toutai, na'e 'omai leva 'a e SMA ko ha me'angaue ke ngaue fakataha ai e Potungaue mo e ngaahi kolo matatahi ke fakatolonga mo malu'i mo tauhi 'a e ngaahi matafanga. 'I he ta'u 2002 leva na'e tali ai 'e he Pule'anga ke ngaue'aki 'a e SMA ko ha founa ke malu'i 'aki 'a e toutai. Ne toki lava 'o fakahoko 'a e ngaue he ta'u 2006 'o fokotu'u ai 'a e 'uluaki SMA 'I 'O'ua 'i he ta'u 2006.

Na'e fakamamafa'i 'e he Sea 'o e fakataha 'a e pole lahi ki he kakai 'o e fonua 'I he taimi ni; kuo tau 'ilo'i eni 'a e ngaahi palopalema 'oku tau fehengahangai mo ia 'i hotau ngaahi matafanga, ko e ha leva 'etau me'a 'e fai? Hange ko ia ko e fakakaukau 'o e SMA, 'oku hoko ia ko e taha 'o e ngaahi me'angaue ke fai 'aki hono tokan-gaekina mo hono leva 'I 'o e ngaahi matafanga ke tolona pea tu'uloo; pea ke tatau pe 'a e lahi 'o e me'a 'oku to'o pea mo hono fakatokolahi 'o e ngaahi me'a mo'ui 'I tahi. 'Oku fakataumu'a leva 'a e SMA ke leva'i lelei 'a e ma'u'anga mo'ui mo fakatolonga 'a e me'a mo'ui 'o 'oseni. 'Oku mahu'inga foki ke fakatokanga'i ko e konga pe eni 'o e ngaue ke solova'aki 'a e palopalema 'oku tau fehengahangai mo ia 'i hotau ngaahi matafanga; ko e konga leva 'e taha 'e makatu'unga ia 'iateikinautolu 'oku nau kau mai ki he fakataha ni ke fai hono ngaue'i 'a e fakakaukau ni ke a'usia hono taumu'a.

4.2 Founa Pule 'o e Toutai

'Oku 'i ai 'a e ngaahi founa na'e ngaue'aki mai 'aki 'e he Potungaue Toutai ki hono pule'i mo hono leva'i ko ia 'o e ngaahi koloa 'o 'oseni 'I he ngaahi matafanga 'o kau ki ai 'a e ngaue'aki e laiseni; fakanganagata ki he lalahi pea fokotu'u mo e ngaahi taimi ta'ofi fakataimi hono toutai'i e ngaahi me'atahi pau hange ko e fonu mo e mokohunu.

Ko e potutahi Pule'i Makehe eni 'o Felemea 'oku ha 'a e mo'ui mo lalahi 'a e Vasuva.

Ka na'e 'I ai e ngaahi vaivai'anga 'o e ngaahi founa ko eni 'o kau ki ai 'a e:

- Vaivai 'a hono polisi'I 'o e toutai ta'efakalao pea 'oku toe lelei ange 'a e ngaahi me'a ngaue toutai;
- Si'i 'aupito 'a e ivi ngaue 'o e Pule'anga ki hono fakahoko honau fatongia ke pule'i 'a e toutai;
- Vaivai hono tauhi e ngaahi me'a fakalao;
- Si'i e mafai 'o e ngaahi kolo pea 'ikai ke fai ha ngaahi fengau'e'aki; pea
- Si'i e poupou mei he ngaahi ma'u mafai lalahi.

Tupu mei he ngaahi vaivai'anga ko eni, ne 'omai leva e fakakaukau 'o e SMA ke solova'aki 'a e ngaahi palopal-ema.

4.3 Founa ki hono fokotu'u 'o ha SMA

Ko e Feitu'u Pule'i Makehe pe SMA, ko e me'angaue ia kuo 'osi fakalao'i 'e he Pule'anga ke ngaue'aki ko e taha 'o e ngaahi me'angaue ke pule'i 'aki 'a e toutai mo malu'i 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o e mataafanga 'i Tonga ni. Kimu'a pea lava ke fokotu'u 'a e SMA, 'oku 'i ai 'a e ongo kupu mahu'inga 'oku na ngaue fakataha ke lava ke fokotu'u 'a e SMA, 'a ia ko e Kolo Matatahi mo e Potungaue Toutai. 'Oku mahu'inga ke ngaue vaofi 'a e ongo sino ngaue ko 'eni ke fokotu'u 'a e Komiti Pule 'o e SMA. 'I he Komiti Pule, 'oku 'i ai hono kau memipa pau kuo 'osi fokotu'u 'i he lao, 'a ia 'oku sea ai 'a e 'Ofisa Kolo, pea 'i ai mo e memipa mei he Potungaue Toutai, kau mai mo e Pule Fakavahe pea mo e kau memipa 'e tolu mei he kolo matatahi. Ko e ngaahi fatongia tu'upau 'o e Komiti Pule 'oku kau ki ai hono fa'u e Palani ke ne pule'i e kolo matatahi, tokoni'i e kau 'ofisa kuo fakamafai'i, puke pea 'ave mo e tohi fakamo'oni ma'u, ta'ofi, heka mo hua e vaka, tohi fakamafai ke hua ha 'api nofo'anga, pea mo tokanga'i hono lesisita 'o e ngaahi vaka mo e kakai. Ko e Komiti Pule leva 'oku nau fa'u e ngaahi Tu'utu'uni ki he toutai 'i he kolo matatahi pea 'oku matu'aki mahu'inga 'aupito ke 'oua 'e fesitu'a'aki 'a e Palani pea mo e fai Tu'utu'uni. 'I he maau 'a hono fokotu'u 'o e Komiti Pule mo 'enau Palani mo hono Tu'utu'uni, 'e toki fokotu'u leva 'a e SMA.

Na'e fakahoko foki 'e Viliami Mo'ale, ko e 'ofisa fakahinohino lao 'a e Potungaue Toutai 'a 'ene fakamatala ki he ngaahi tu'unga fakalao 'o e tu'utu'uni ki he SMA. Na'a ne pehe ko e Feitu'u Pule'i Makehe 'oku 'i ai hono lao ke tataki 'aki 'a e ngaahi ngaue ko ia. Na'a ne fakama'ala'ala foki mo e fiema'u ke fenapasi 'a e lao 'o e SMA pea mo e Lao ki hono Pule'i 'o e Toutai pea 'oku mahu'inga ke ngaue'aki 'a e ngaahi SMA mo e Potungaue Toutai ki hono tokangaekina 'o e ngaahi me'a mo'ui 'i 'oseni. Na'e fakamamafa'i foki 'e he fakahinohino lao 'a e mahu'inga ke fengau'e'aki vaofi 'aupito 'a e ongo sino ko ia kuo 'osi faka'ataa 'e he lao ke na fa'u 'a e SMA 'a ia ko e Potungaue Toutai mo e Kolo Matatahi. 'Oku matu'aki mahu'inga 'aupito 'ena ngaue ki hono fa'u ko ia 'a e Komiti Pule 'a e Kolo Matatahi. Ko e konga lahi 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue, 'e 'omai ia mei he Palani

ko 'eni pea 'e to'o mo e konga ko 'eni 'o e Palani 'o fa'u 'aki 'a e lao. Na'e 'ohake foki mo e fiema'u ke fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he Feitu'u Pule'i Makehe pea ke fai mo hono ako'i e Komiti Pule ki he ngaahi ngaue fakalao. Ko e ongo fakakaukau eni ke toki fai hano fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ko ia ki he SMA.

5. Ko e ha 'a e me'a 'oku ngaue 'i he SMA

5.1 Ko e ha 'a e me'a 'oku ngaue lelei 'i hono fokotu'u 'o e SMA (Vakai ki he peesi 41-42)

5.1.1 Mafai mavahe ke Pule'i honau matafanga

'I he taukei 'a e ngaahi kolo matatahi, kuo fai e ngaue ki hono fokotu'u 'enau ngaahi SMA, 'oku mahino mai 'a e mahu'inga hono fakamafai'i 'o e ngaahi kolo matatahi ke nau pule'i mo tokangaekina honau ngaahi matafanga. 'I he mafai ko ia, 'oku malava ai ke nau ta'ota'ofi 'a e toutai fakavalevale ka e tuku ke to e mo'ui lelei ange 'a e ngaahi me'a mo'ui 'i honau ngaahi matafanga.

5.1.2 Poupou kotoa 'a e kolo

'I he fakahoko 'a e ngaahi fakataha ki hono fokotu'u 'o ha SMA, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e kau kotoa 'a e kakai 'o e kolo ki ai, ke kau ki ai e kakai fefine, to'utupu pea mo kinautolu 'oku tou lekeleka. 'Oku mahu'inga foki ke a'u ki he longai fanau 'a e fakakaukau ko ia 'o e SMA pea mo hono mahu'inga. 'Oku fiema'u ke ma'u 'e he kakai 'o e kolo 'a e mahino fe'unga fekau'aki mo e SMA.

Lesoni 1: Fakafaingamalie'i ha kau ngaue, naunau mo ha taimi fe'unga ke fakahoko lelei hono talaki mo ako'i 'a e fakakaukau 'o e SMA ki he kainga kotoa 'o e kolo mo e ngaahi kolo kaunga'api.

5.1.3 Ma'u e mahino pe 'ilo fe'unga fekau'aki mo e SMA

'Oku mahu'inga foki ke fai ha ngaahi ako fekau'aki mo e 'ilo ki he polokalama ko ia ko e SMA (public awareness) 'o 'ikai ngata pe 'i he kolo matatahi ka ke kau foki ki ai mo e ngaahi kolo kaunga'api foki. Tupu mei he faingata'a 'a hono ma'u 'a e poupou lelei mei he kakai 'o e kolo mo e ngaahi kolo kaunga'api, 'oku matu'aki mahu'inga ke toutou fai hono talanoa'i 'a e polokalama ni 'i he ngaahi ha'ofanga kehekehe 'o kau ki ai e ma'u'anga kava pea pehe ki he fono.

'I he fakamatala 'a e ngaahi kolo SMA, neongo 'a e faingata'a mo taimi loloa 'a e ngaue ki hono fakalotoa 'o e kainga ki he fakakaukau 'o e SMA, kuo pau pe ke fai e ngaue ko ia. Ka 'ikai ma'u kakato pe ma'u 'a e tokolahi taha 'o e kainga ke poupou'i e SMA, 'e faingata'a ange ai e ngaue 'i he kaha'u.

Ko ia ai, 'e fakafalala 'a e lelei e ngaue 'i he lelei 'a e 'ilo, lotolahi mo e 'ofa fonua 'a kinautolu 'oku nau takimu'a hono teke 'a e ngaue ki hono fokotu'u mo fakalele 'a e SMA 'i he ngaahi kolo matatahi.

Ko e fakaafe mei he To'utupu mo e Komiti Ngaue SMA 'a Navutoka ki he IUCN ke fai ha fakamatata ki he Polokalama SMA pea mo hono ngaahi lelei.

5.2 Ko e ngaahi me'a 'oku ngaue lelei 'i hono fakalele 'a e SMA

5.2.1 Mafai ke mapule'i 'a e toutai – ngaue fakataha

'Oku fakamafai'i foki 'e he lao 'a e Komiti Pule 'o e kolo matatahi ke nau fa'u e ngaahi Palani ngaue ki he SMA pea pehe foki ki hono tokangaekina e SMA 'o kau ai hono malu'i mo hono tauhi. 'I he mafai ko eni 'o e Komiti 'oku nau malava ke mapule'i mo fakangatangata 'a e toutai. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e Komiti Pule ki hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue pea ko e lelei 'o e SMA 'e makatu'unga ia 'i he malava ke pule'i lelei 'e he Komiti Pule 'a e ngaahi ngaue ke fakapapau'i 'oku nga'unu kimu'a 'a e SMA pea 'oku malava ke 'inasi kotoa 'a e kakai 'o e kolo 'i he ngaahi lelei 'o e SMA.

Lesoni 2: 'E 'i ai ma'u pe e tokosi'i te nau ngaue'aki 'enau totonu ke ta'eloto pe fakaanga ki he SMA. 'Okapau 'oku nau kei ta'eloto pe hili hono 'oange 'a e faingamalie fe'unga ke fai ai ha talanga mo kinautolu pea hoko atu e ngaue ia 'o 'oua 'e tuku 'a e tokosi'i ko ia ke nau ta'ofi 'a e SMA.

'Oku ha mahino mai mei he ngaahi kolo matatahi kuo 'i ai 'enau SMA 'a e kei faingata'a pe ke ma'u e poupou 'a e kolo kotoa. 'Oku kei 'i ai pe 'a e fa'ahinga 'oku te'eki kenau poupou ki he ngaue ni. Ka 'oku 'ilonga 'i he ngaahi kolo matatahi 'oku nau ma'u 'a e poupou kakato 'a e kolo, 'a e malangalanga 'enau ngaahi ngaue 'o 'ikai ke ngata pe 'i he ngaahi ngaue ki tahi ka 'oku kau foki mo e ngaahi ngaue ki 'uta foki. Na'e mahino eni 'i he 'a'ahi ko ia ki Felemea, 'a e lelei 'aupito e ngaue nima mea'a 'a e finematu'a fefine pea 'oku nau lava 'o fakamaketi'i 'enau ngaahi ngaue ko ia 'o hoko ko e ma'u'anga mo'ui 'a e famili 'o 'ikai ke fakafalala ki tahi pe. 'Oku kau atu foki mo e to'utupu 'o Felemea 'i he poupou ki he polokalama SMA pea 'oku fakakau kinautolu ki hono tokangaekina e SMA 'I he ngaahi ngaue hange ko hono fufulu e poe. Na'e pehe 'e Felemea ko e taha 'o e lelei 'o 'enau ngaue fakataha mo e fepoupouaki 'i he'enau SMA ko 'enau ma'u 'a e pale na'e fe'unga mo e \$6,000 'i he Faka'ali'ali 'a e Potungaue Ngoue & Me'atokoni, Vaota mo e Toutai. Na'e foaki leva e pa'anga ko ia ma'ae fonua.

Lesoni 3: 'O ka malava 'i ha felotoi, feinga ke fakakau e kau ta'eloto ki he ngaue 'a e Komiti Ngaue SMA fakakolo.

5.2.2 Ola lelei e toutai

'Oku 'ikai foki ke toe veiveiua 'a e lelei ange 'a e ngaahi ola 'o e toutai 'o fakatatau ki he taimi na'e te'eki ke fokotu'u ai ha SMA. 'Oku lahi ange 'a e ngaahi ika kehekehe 'oku lava ke ma'u he taimi ni pea na'e lahi e fa'ahinga ika ne 'osi kamata ke mole, ka 'i he hili hono kamata e polokalama SMA, 'oku 'ilonga 'oku toe 'asi mai 'a e ngaahi ika ko eni. 'Oku si'isi'i ange 'a e taimi toutai he kuo ma'u ngofua pe 'a e ngaahi ola 'o e toutai pea 'oku 'ikai ke to e fiema'u ke fai 'a e toutai 'i he ngaahi feitu'u mama'o he kuo malava ke feau pe 'a e ngaahi

Ko e taha eni e ngaahi polokalama ngaue kuo fakahoko 'e he Komiti Fakakolo 'a Felemea ke fakatafe mai ai ha pa'anga ki he kolo pea ke to'o fakafalala mei 'Oseni ko e ma'u'anga mo'ui pe ia.

fiema'u 'i he matafanga pe. 'Oku kau lelei foki eni ki he malu mo si'isi'i ha faingamalie ke too ai e kau toutai ki ha fakatamaki tupu mei e toutai he moana mama'o.

'Oku tokoni 'aupito 'a e SMA ki he ma'u'anga mo'ui mo e ma'u me'atokoni 'a e ngaahi famili tokolahi. 'Oku malava lelei 'o fuesia e ngaahi kavenga lahi ki he famili, kolo, ngaahi siasi kae'uma'a 'a e Pule'anga mei he faingamalie ko ia 'o e toutai.

5.2.3 Tafe mai ai e ngaahi monu kehe – poupou'i e ma'u'anga mo'ui kehe

'I hono fakahoko lelei ko ia 'o e ngaue ki he SMA, 'oku malava leva ke to e tafe mai ai e ngaahi monu kehe hange ko e monu fakapa'anga ki hono to e fokotu'u ha ngaahi ngaue kehe 'i loto fonua ke tokoni pe poupou ki he ma'u'anga mo'ui 'a e ngaahi famili. 'Oku kau heni 'a e ngaahi polokalama to lo'akau mo e hiapo pea pehe ki he ngaahi me'a fakamea'a pea 'oku hoko eni ko ha ma'u'anga pa'anga ma'ae ngaahi famili. 'Oku malava foki ke hu mai mo ha ngaahi tokoni fakapa'anga kehe pe 'o fakafou mai ia 'i he ngaahi sino ngaue ko ia 'oku 'ikai fakapule'anga 'o hange ko e Sosaieti Sivile pea mo e Pangike 'o 'Esia. 'Oku kau 'i he ngaahi tokoni ko eni 'a hono fakalele 'o e ngaahi ako fekau'aki mo hono pule'i lelei ha ngaue 'a ia 'oku fakahoko ia ki he Komiti Pule ke tokoni'i kinautolu ki hono pule'i lelei 'a 'enau ngaahi SMA ke to e fakalalakaka ange kimu'a pea toe fakalahi ange hono ngaahi lelei ma'ae kakai 'o e kolo.

'Oku 'i ai 'a e ngaue 'a e kautaha 'o e ngaahi Pule'anga 'a Mamani pe UN pea 'oku fakataumu'a 'enau ngaue ki hono malu'i e ngaahi me'a mo'ui, ngoue mo e ngaahi vao 'akau, 'auhia e fonua, fakaveve, feliuliuaki e 'ea, vai mo e ngaahi konga tahi fakava'apule'anga. 'Oku fenapasi 'a e taumu'a ngaue 'a e UN pea mo e fakakaukau ko ia 'o e SMA ki hono malu'i 'o e me'a mo'ui 'i tahi. Koe'uhi ko e tatau 'a e taumu'a ngaue, 'oku malava leva ke 'omai e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he UN 'o fakafou mai 'i he Sosaieti Sivile 'a Tonga ke fakaa'u ki he SMA. 'Oku kau 'enau ngaahi ngaue 'a hono poupou'i 'o e ngaahi ma'u'anga mo'ui kehe 'o 'ikai tafataha ki tahi pe. 'I he taimi tatau 'oku mahu'inga foki ke ngaue fakataha pea ngaue malohi 'a e ngaahi SMA mo 'enau Komiti Pule he 'e makatu'unga mei ai ha tali 'e he ngaahi tokoni fakapa'anga mei tu'a ke nau fengau'e'aki fakataha koe'uhi 'oku 'I ai e falala 'e fai lelei'i 'e he Komiti 'a e ngaue ke lava lelei ke a'usia 'a 'enau ngaahi taumu'a.

5.2.4 Faingamalie ke faama'i ha ngaahi me'a mo'ui 'i tahi

'Oku malava foki 'e he SMA ke ne fakafaingamalie'i 'a hono faama'i ha ngaahi me'a 'i tahi 'o kau ki ai 'a e va-suva, takaniko pea pehe foki ki he mokohunu. 'I he lolotonga ni, 'oku malava 'e he Potungaue Toutai ke tuku atu ha ngaahi pulopula vasuva ki he ngaahi SMA kenau fakaili pe faama'i. 'Oku fakalalakaka 'a e ngaue ni he 'oku tuku ia 'i he feitu'u tapu pea 'ikai ke toe ngofua hano toutai'i ka 'oku fakafaingamalie'i kinautolu kenau lava 'o fakafanau ke to e lahi ange pea toki mafola mai he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e SMA. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu ke hokohoko atu 'a e ngaue ni ki he ngaahi me'a tahi kehe 'o kau ki ai 'a e mokohunu he 'oku kau eni he koloa kuo lahi 'aupito 'a 'ene mole. 'Oku 'i ai 'a e tui 'e fakafaingamalie'I 'e he SMA 'a hono toe fakaake

hake 'a e ngaahi koloa kuo lahi hono toutai'i ta'efakapotopoto pea ten e to e malava foki ke to e tanaki mai mo ha ngaahi me'a fo'ou ke to e lahi ange 'a e koloa 'e ala lava ke ma'u pea fakatupu 'i he ngaahi matafanga.

5.2.5 Fa'u ha ngaahi Tu'utu'uni ki he kau maumau lao

Ne mahino mai mei he fakataha 'a e faingata'a 'a hono fa'a fakahoko hono puke e kau toutai maumau lao 'i he SMA. Ko e lahi taha 'o e ngaahi hia kuo puke 'o 'ave ki fakamaau'anga ne nau hao tupu mei he 'ikai ke mau e ngaahi fakamatala fakamo'oni pea pehe ki he 'ikai ke ma'u ha fakamo'oni 'i he taimi hopo. 'Oku hoko eni ko ha fakalotosi'i ki he tokolahi he 'oku ha mahino mai ai 'a e hange 'oku 'ikai ha ivi e lao 'a e SMA.

Ka 'i he a'usia 'a e ngaahi SMA 'e ni'ihii, 'oku nau pehe, ko e Fakamaau'anga 'oku toki ngaue'aki pe ia 'o ka toki 'ikai ola lelei e ngaahi tautea kuo 'osi fokotu'u 'e he Komiti Pule ke ngaue'aki. 'Oku kau 'i he ngaahi tautea ko eni 'a hono fekau'i 'o e tokotaha faihia ke ne totongi ha pa'anga, pe ko e fakama'a kolo 'i ha fo'i vaha'a taimi, pe ko e to'o fakataimi 'ene ngofua ke toutai 'i he SMA. Ko e fakatata eni 'o e fanga ki'i founa 'e ala ngaue'aki pea ka toki 'ikai ke ola lelei pea 'ave leva ki he Fakamaau'anga. 'I he taimi tatau 'oku fiema'u ke fai ha ako ki he ngaahi founa 'oku puke 'aki pea ke tanaki ha ngaahi fakamatala fakamo'oni ke faka'ilo'aki 'a e kau toutai ta'efakalao 'i ha SMA.

Lesoni 4: Vakai'i e ngaahi founa ke fakaivia mo fakamafai'i e kainga 'o e kolo mo e ngaahi kolo kaunga'api ke nau polisi'i honau potutahi SMA.

5.2.6 Tu'u 'o ngaue – 'oua 'e nofo ke tali ha tokoni

Ko e vahevahe eni 'a e taha 'o e ngaahi kolo matatahi kuo 'i ai 'enau SMA pea 'oku nau tu'u 'o ngaue 'o 'ikai ke nau nofo 'o tali ke toki a'utaki mai ha ngaahi tokoni pea nau toki ngaue. 'Oku kau eni he fakakaukau mahu'inga 'aupito he 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e loto fie ngaue 'a e kolo koe'uhi ko 'enau 'ofa 'i honau kolo mo honau kaha'u. 'Oku fakakaukau'i pe 'e he kau memipa 'o e Komiti Pule pea mo e kolo 'a e ngaahi ngaue ke faka'ai'ai 'aki 'a e kakai 'o e kolo ke nau poupu ki he SMA pea 'i he 'enau poupu ki ai, 'oku malava leva kenau ala kotoa 'o nau ngaue'i 'a e fakalakalaka 'a honau kolo 'o 'ikai ke nau nofo ai pe 'o tali ke toki tafe atu ha tokoni pea nau toki tu'u 'o ngaue. 'I he 'enau tu'u ko ia 'o ngaue, 'oku malava leva ke fakatokanga'i 'enau ngaahi ngaue lelei 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga pea 'oku faingofua leva ke fakatafe atu e ngaahi tokoni 'I he mahino ko ia 'oku malava pe 'a e kolo matatahi ko ia kenau fakakaukau'i mo fakahoko 'enau ngaahi ngaue.

5.3 Tefito'i lesoni

5.3.1 Ngaue fakataha

'Oku matu'aki mahu'inga 'aupito ke ngaue fakataha 'a e Potungaue Toutai pea mo e ngaahi kolo matatahi 'oku 'i ai 'enau SMA pea pehe mo kinautolu 'oku 'amanaki ke fokotu'u 'enau SMA. Ko e lelei ange pe vaofi ange 'a e ngaue 'a e ongo sino ngaue ko eni, ko e lelei ange ia 'a e ngaahi ola 'e ala ma'u 'e he SMA pea mo e kotoa 'o e kainga 'o e kolo matatahi. 'Oku ha mahino mai 'a e ngaahi lelei 'o hono fokotu'u mo fakahoko lelei 'a e ngaahi ngaue 'i he SMA ka 'oku mahino ko e lelei ko ia 'e makatu'unga pe ia 'i he malava ke hokohoko lelei 'a hono tokanga'i mo fakalele 'a e SMA ke ne a'usia 'a hono taumu'a.

'Oku 'ikai ke ngata pe 'a e ngaue fakataha ko 'eni 'i he kolo matatahi pe, ka 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaue fakataha mo e Potungaue Toutai kae'uma'a 'a e ngaahi Potungaue felalave'i he ko kinautolu 'a e ngaahi nima

ngaue 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki hono fokotu'u 'o e SMA. 'Oku 'ikai ke ngata ai ka 'i he ngaue fakataha 'a e Kolo Matatahi mo e Potungaue Toutai, tenau lava leva ke fa'u ha ngaahi tu'utu'u ni mo ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'oku lelei ki hono mapule'i 'aki honau matafanga.

Leson 5: Ke fengaue'aki vaofi ma'u pe 'a e ngaahi Komiti Ngaue SMA mo e Potungaue Toutai ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ilo fakatekinikale ki hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala mahu'inga fekau'aki mo 'enau SMA. 'E kau heni 'a e founa ki hono fua mo lau e ola 'o e fangota kotoa, siofi e lahi 'o e kalasi kehekehe 'o e me'amo'ui 'i he SMA pea ma'u mo e ngaahi fale'i mo e pou pou fakalao.

5.3.2 Ma'u 'a e 'ilo mo e mahino fe'unga fekau'aki mo e SMA

Ko e tefito'i lesoni 'oku ako heni ki hono fokotu'u 'o ha SMA ko e mahu'inga ke ma'u 'e he kakai 'o e kolo kae'uma'a 'a e ngaahi kolo kaunga'api 'a e mahino fe'unga fekau'aki mo e SMA. Ko e ngaue fakataha mo e fepoupouaki ki he ngaue ni 'e makatu'unga ia 'i hano ma'u ha mahino fe'unga fekau'aki mo e SMA pea mo 'ene ngaahi ngaue pea mo hono ngaahi nunu'a. Ko e ngaahi mahino fekau'aki mo e SMA 'e lava ke vahevahe atu ia 'aki hano fakahoko ha ako pe ko hono feinga'i ke toe talatalanoa'i ke mahu'inga malie 'a e fakakaukau ni ki he kakai kotoa ka e malava ke ma'u 'enau pou pou ki hano fokotu'u 'o ha SMA.

Kuo pau foki ke toe fai mo e ngaue ki hono talaki mo faka'ilo ki he ngaahi kolo kaunga'api pehe ki a kinautolu mei he ngaahi feitu'u kehe 'a ia 'oku nau anga he toutai he potutahi kuo SMA 'a e fokotu'utu'u ngaue mo e ngaahi tu'utu'uni kuo fokotu'u 'e he kolo SMA.

5.3.3 Fakahoko 'e he kau memipa 'o e Komiti Pule honau ngaahi fatongia

Ko e tefito'i lesoni ki hono fakalele 'o e SMA ko e mahu'inga ke takitaha fakahoko 'e he kau memipa 'o e Komiti Pule 'o e SMA 'a honau ngaahi fatongia takitaha. 'I he ngaahi SMA kuo 'osi fokotu'u, 'oku ha mahino mai 'a e ngaahi SMA 'oku ngaue lelei 'a 'enau Komiti Pule pea takitaha fai 'e he memipa hono fatongia pea 'oku mala-valava 'a e ngaahi ngaue kehekehe ma'a e kolo fakalukufua 'o 'ikai ke ngata pe 'i tahi ka 'oku tafe atu e ngaahi monuu 'o lave ai mo e ngaahi tafa'aki kehekehe hange ko e ngoue mo e ngaahi ngaue fakamea'a.

Lesoni 6: Teuteu ha palani ngaue fakafetu'utaki mo ha ngaahi naunau ke ngaue'aki ki hono talaki mo fakalotoa 'a e kainga 'o e kolo SMA mo e ngaahi kaunga'api ke fokotu'u pea mo lesisita ha'anau SMA. Kumi fale'i mo tokoni mei he ngaahi kolo SMA ko ia kuo lele lelei 'enau polokalama SMA.

6. Ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ngaue lelei 'i he SMA

6.1 Ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai ngaue 'i hono fokotu'u 'o ha SMA

6.1.1 Faingata'a ke ma'u e pou pou 'a e kakai

Ko e taha 'o e ngaahi pole lalahi ki hono fokotu'u ko ia 'o ha SMA ko hono feinga'i ke ma'u e pou pou 'a e kakai 'o e kolo matatahi pea pehe ki he pou pou 'a e ngaahi kolo kaunga'api. Kimu'a pea fokotu'u ha SMA, kuopau ke 'uluaki ma'u e pou pou 'a e konga lahi 'o e kakai 'o e kolo matatahi ko ia pea kuo pau foki ke ma'u mo e pou pou 'a e ngaahi kolo kaunga'api. Koe'uhi ko e te'eki ke fu'u mahino fau 'a e polokalama SMA ki he kakai tokolahi, 'oku lahi leva ai 'a e fakafepaki mo e 'ikai ke pou pou 'i 'e he kakai tokolahi 'a e polokalama ni. 'Oku tupu pe foki 'eni mei he fakakaukau 'oku 'i ai e totonu 'a e tokotaha kotoa pe ki he ngaahi koloa 'o 'oseni 'o 'ikai ke fakangatangata ki ha feitu'u 'o hange ko ia 'oku 'i he fakakaukau 'o e SMA.

Ko e founa ne ngaue'aki 'e he ni'ihii 'o e ngaahi kolo SMA ke mahu'ingamalie ai 'a e fakakaukau SMA kiate kinautolu 'oku ta'eloto, ko hono fakakau kinautolu ki he ngaahi Komiti Ngaue SMA. 'I he founa ko eni 'e malava ai ke nau sio tonu he mahu'inga 'o e ngaue pea mo hono lelei fakalukufua ki he kolo mo e fonua foki.

6.1.2 Si'i 'o e ivi fakapa'anga

'I he teuteu ko ia ke fokotu'u ha SMA 'i ha kolo matatahi, kuopau ke 'uluaki fai 'a e talatalanoa 'i he kolo mata-tahi pea pehe foki ki he ngaahi kolo kaunga'api ke ma'u 'enau pou pou ki he ngaue ni kimu'a pea toki fokotu'u. Ko e talu mei he ta'u 2006, ko e SMA pe 'e 9 kuo 'osi lava 'o fokotu'u pea 'oku kei fakatatali 'a e ngaahi kolo matatahi 'e 24. 'Oku tupu mei he si'i 'o e ivi ke fai 'aki 'a e talatalanoa mo e ngaahi kolo matatahi, 'a e tuai e ngaue 'a e Potungaue ki hono fokotu'u ko ia 'o e ngaahi SMA. 'Oku fiema'u foki mo e ngaahi me'angaue ke fokotu'u 'aki e SMA hange ko e poe faka'ilonga, pea 'oku fiema'u mo e pa'anga ke fakapa'anga 'aki 'a hono fa'u mo teuteu'i e ngaahi poe faka'ilonga kae'uma'a 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi poe ko ia.

Ko Sione Masima, 'Ofisa Fetu'utaki mo e Pule Ngaue 'a e Komiti SMA 'a Felemea.

6.2 Ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ngaue 'i hono fakahoko 'o e SMA

6.2.1 Si'i e ivi fakame'angaue ki hono polisi'i 'o e SMA

Ko e taha 'o e pole lahi 'oku ne fakafe'atungia'i 'a hono fakahoko pe fakalele 'o e SMA ko e 'ikai ha ngaahi me'angaue ke fai 'aki hono le'ohi mo tokanga'i 'o e ngaahi SMA, me'angaue hange ko e vaka, misini pea mo e me'afaita. 'I he 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'angaue fe'unga, 'oku 'ikai leva ke malava 'e he kolo SMA ke nau le'ohi mo malu'i fakalelei 'a honau konga tahi mo ta'ofi 'a kinautolu 'oku nau toutai ta'efakalao 'i ai.

'Oku 'i ai foki mo e vaivai 'i he ivi fakapa'anga ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngaue 'i he SMA 'o kau pe ki ai mo hono le'ohi mo tauhi 'o e ngaahi SMA. 'Oku 'i ai 'a e fakamole lahi 'i hono le'ohi mo polisi'i 'a e SMA 'o kau ai 'a e 'utu 'o e vaka ke fai 'aki 'a e le'o pea 'okapau foki 'e to e tuli ha kau toutai ta'efakalao, 'oku to tanaki mai ai 'a e ngaahi fakamole kehe.

'Oku faka'ilonga'i 'a e ngaahi ngatangata'anga 'o e SMA 'aki 'a e faka'ilonga poe. Ka ko e taimi lahi 'oku lahi 'a e mole pe maumau'i 'o e ngaahi poe faka'ilonga. 'I he taimi leva 'oku mole ai 'a e ngaahi poe faka'ilonga, 'oku 'ikai leva ke 'ilonga 'a e ngatangata'anga ia 'o e SMA pea 'oku fa'a hoko ai 'a e toutai ta'efakalao 'a e kakai mei he ngaahi kolo kehe 'oku 'ikai ke lesisita ke nau toutai 'i he SMA. 'Oku fa'a faingata'a leva ke hopo'i 'a e kau faihia he na'e 'ikai ke 'ilonga 'a e ngatangata'anga ia 'o e SMA. Ko ia ai 'oku 'i ai e fiema'u ke to e siofi 'a e ngaahi poe faka'ilonga ke vakai'i ha ngaahi poe 'e malava ke tolonga fuoloa. Ko hono toutou fetongi 'o e ngaahi poe faka'ilonga 'oku tanaki mo ia ki he ngaahi fakamole fakapa'anga ki hono tokanga'i pe fakalele 'o e SMA.

6.2.2 Si'i 'a e tu'unga 'ilo fakalao fekau'aki mo e SMA (Vakai ki he peesi 43-44)

Ko e taha foki 'o e ngaahi vaivai'anga 'o hono fakalele 'o e SMA ko e ngaahi tu'unga fakalao 'o e SMA. 'Oku mahino mai 'oku kei tokolahi pe 'a e kakai, 'o kau pe ki ai mo e kau polisi, 'i he te'eki ke fu'u mahino lelei kiate kinautolu e tu'u fakalao 'a e SMA. Kuo tu'o lahi 'a e ngaahi toutai ta'efakalao kuo fakahoko 'i he ngaahi SMA pea 'oku te'eki ke lava ke fakamo'ua'i 'a e kau faihia ko 'eni 'i he Fakamaau'anga. Ko e 'uhinga lahi ki he fa'a tonounou ko 'eni ko e 'ikai ke fa'a ma'opo'opo 'a e ngaahi ngaue ki hono tanaki e ngaahi fakamatala 'oku fai 'aki e faka'ilo. 'Oku tupu pe foki eni mei he tonounou 'a e Potungaue Toutai 'i hono fakahoko e ngaahi ako fekau'aki mo hono ma'u 'o ha toutai ta'efakalao. 'Oku 'i ai hono founa ke ngaue'aki ke ma'opo'opo lelei hono tanaki e fakamatala ki he toutai ta'efakalao. 'I he 'ikai ke ma'opo'opo 'a hono tanaki e ngaahi fakamatala, pea 'oku malava ai ke fa'a hao e kau toutai ta'efakalao. 'Oku mahu'inga ke siofi 'a e tafa'aki ko 'eni he 'oku malava ke ne to e fakalotosi'i 'a e ngaahi SMA mei hono fakahoko 'a honau fatongia ko hono tauhi mo tokangaekina 'enau SMA.

6.2.3 'Ikai fepoupouaki mo ngaue fakataha 'a e Komiti moe kakai 'o e kolo

'Oku fiema'u ke faa'utaha 'a e kolo ke fokotu'u 'a e SMA pea 'oku kei fiema'u ke hokohoko lelei 'a e faa'utaha

Ko e taha 'o e ngaahi fakataha 'a e Komiti Pule mo e Fale'i 'a e Potungaue Toutai.

ko 'eni 'i hono fakalele 'o e SMA. Neongo kuo ha sino mai e ngaahi lelei 'o hono fokotu'u e SMA, ka 'oku kei 'i ai pe 'a e ni'ihii 'i he kolo 'oku te'eki ke ma'u 'enau poupu kakato ki he polokalama ni. 'Oku fiema'u ke ngaue faaitaha 'a e kakai 'o e kolo ke nau a'usia 'a e ngaahi lelei 'o hono fokotu'u 'o e ngaahi SMA pea ke hokohoko lelei mo tu'uloa 'a e ngaahi lelei ko 'eni.

'I he kamata ko eni ke mahu 'a e ngaahi matafanga 'i hono fokotu'u 'o e SMA, 'oku 'i ai e faka'amu ke lava ke fakamaketi'i atu ha konga 'o e ngaahi mahu ko 'eni ke hokohoko atu ai e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai. Ka ko e pango he 'oku 'ikai ha ngaahi me'angaue ke fakatolonga'aki 'a e ngaahi me'a tahi ke fakaa'u ki he maketi.

6.2.4 Si'i e ivi ki hono muimui'i e ngaue

Ko e taha foki 'o e ngaahi ngaue mahu'inga ki hono fokotu'u 'o ha ngaue ko hono muimui'i pe 'oku ola lelei nai pe 'ikai. Ko e taha ia 'o e ngaahi vaivai'anga 'i hono fakahoko 'o e SMA ko e si'i 'a e ivi, tautefito ki he ivi fakapa'anga ke lava ai 'o fai hono muimui'i 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'a e Komiti Pule. 'Ikai ngata ai ka 'oku ikai foki ke malava ke fakahoko 'e he Potungaue Toutai 'a e ngaahi savea ki he tu'unga mahu 'o tahi, tu'unga fakasosiale mo e faka'ekonomika 'o e kolo matatahi ko ia ke lava ke 'ilo mo ma'u ha ngaahi fakamatala falala'anga fekau'aki mo e ola 'o e polokalama ni. 'Oku tupu kotoa pe 'a e 'ikai malava ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue ni koe'uhi ko e si'i 'a e ivi fakapa'anga ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi savea kae'uma'a 'a hono muimui'i e ngaahi fokotu'utu'u ngaue.

Ko e taha 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'I he polokalama SMA ko hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ola 'o e ngaahi toutai pe 'oku ui ko e teita (data). Ko e fatongia ia 'o e Komiti Pule ke nau tanaki 'a e ngaahi fakamatala ko eni 'o 'omai ia ki he Potungaue Toutai ke nau muimui'i ofi 'a e ola 'o e polokalama ngaue. Kaikehe, 'i he taimi ni 'oku lahi 'a e ngaahi SMA 'oku 'ikai ke tanaki hanau ngaahi fakamatala fakatoutai pea 'oku si'i 'a e ngaahi SMA kuo 'omai 'enau ngaahi ola toutai ki he Potungaue. 'Oku mahui'nga ke fai ha fokotu'utu'u ngaue lelei ki ha founa ke fakahoko 'aki 'a e ngaue.

Lesoni 7: Siofi lelei e founa 'oku fakapa'anga 'aki hono fakalele 'a e SMA takitaha. Fakapapu'i ko e founa eni 'e tolonga koe'uhi ke hokohoko lelei e ngaue pea 'e 'i ai ma'u pe ha seniti fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngaue he lele loloa.

6.3 Ngaahi Tefito'i lesoni

6.3.1 Fiema'u e ngaue fakataha

'Oku mahino mai 'a e fu'u fiema'u ke fai e ngaue fakataha 'a e ngaahi kolo matatahi 'o 'ikai ke ngata pe ki hono fokotu'u 'o e SMA ka 'oku mahu'inga ke kei hokohoko atu 'a e ngaue fakataha ki hono fakalele 'a e SMA. Na'e mahino 'a e kei fiema'u ke kei ngaue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe 'i hono fakahoko 'o e SMA 'o kau ki ai 'a e kau memipa 'o e Komiti Pule, Potungaue Toutai, mo e kolo hono kotoa.

6.3.2 Fakahoko ha ako ki he tu'unga fakalao 'o e SMA

'Oku ha mahino mai 'i he fakataha ni mei a kinautolu kuo 'osi fokotu'u 'enau ngaahi SMA 'a e fiema'u ke toe ma-

hino ange 'a e tu'unga fakalao 'o e SMA, tautautefito ki hono fakalelei'aki 'o e SMA. 'Oku kei vaivai 'aupito 'a e tafa'aki ko 'eni ki hono tanaki 'a e ngaahi fakamatala mo e fakamo'oni 'okapau 'oku ma'u ha toutai ta'efakalao pea 'i he 'ikai ke ma'opo'opo 'a e tanaki e ngaahi fakamatala ko ia, 'oku malava leva ke hao 'a kinautolu 'oku maumau lao. 'A ia 'oku 'i ai e fiema'u ke fakahoko ha ngaahi ako ma 'a kinautolu kuo fakamafai'i ke nau fai 'a e le'o mo hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala mo e fakamo'oni 'i he taimi 'o e maumau lao. 'Oku fiema'u foki ke kau mai 'a e ngaahi potungaue fekau'aki ki he ako ko ia 'o kau ai 'a e kau polisi mo e fakamaau'anga.

'Oku 'i ai e faka'amu ke ngaue malohi 'a e Komiti Pule ke nau fa'ufa'u 'a 'enau ngaahi Tu'utu'uni. Te nau malava heni ke fa'u ha ngaahi founa ke solova'aki 'a e ngaahi palopalema 'oku fehanga'angai mo e ngaahi kolo matatahi 'i he taimi 'oku puke ai pe ma'u 'a e kau toutai ta'efakalao hange ko hano ta'ofi ke toe toutai 'i ha vaha'a taimi pe ko 'ene fakama'a e kolo 'i ha vaha'a taimi. Ka toki 'ikai ke ngaue 'a e ngaahi founa ni pea 'oku toki sio leva ki hano 'ave ki he Fakamaau'anga ke toki aofangatuku mei ai.

Ko e tefito'i lesoni ia 'oku ako mei he fakataha ni, 'a e fiema'u ke mateuteu 'a e kolo matatahi ke fokotu'utu'u ke maau 'a e ngaahi tu'unga fakalao ki hono SMA. 'Oku 'i ai foki mo e faka'amu ke ma'u 'e he kau Polisi 'a e mahino fe'unga ki he tu'unga fakalao 'oku 'i ai 'a e SMA. Ko e ngaue ni 'oku fo'ou pea 'oku kei tokolahi pe 'a e kakai 'oku te'eki ke nau ma'u 'a e mahino fe'unga ki he tu'unga fakalao 'o e SMA pea mo hono ngaahi mafai fakalao.

6.3.3 Fakaivia e ngaahi ngaue ki he SMA

Ko e taha 'o e ngaahi lesoni kuo ako mei he fakataha ni fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ngaue 'i hono fakalele 'o e SMA ko e 'ikai ha ivi fe'unga ke fakahoko 'aki 'a hono tokangaekina pe polisi'i 'o e konga tahi kuo fokotu'u ai 'a e SMA. Neongo kuo 'i ai e mafai fakalao 'o e kolo matatahi ke nau le'ohi honau matafanga, 'o kapau 'oku 'ikai ke ma'u e me'angaue fe'unga ke fai 'aki 'a e polisi, 'e 'ikai ke ola lelei 'a e ngaue ni. Ko e ngaahi me'a ngaue eni hange ko e vaka, ko e poe faka'ilonga mo e ngaahi naunau pehe. 'Oku 'ikai ke ma'u ia 'e he ngaahi SMA lahi ke lava 'o fakahoko 'aki 'a e ngaue ki hono polisi'i honau ngaahi matatahi. Ko ia ai 'oku mahu'inga ke mateuteu lelei 'a e ngaahi kolo matatahi ke nau malava ke fakanaunau kinautolu ke malavalava honau ngaahi fatongia.

Lesoni 8: Fokotu'utu'u 'a e palani ngaue 'a e Komiti Ngaue SMA ke tuha mo e ivi fakapa'anga 'o e Kolo. Fakapapau'i ko e ngaahi palani ko ia 'e malava ke fakahoko'aki e me'angaue mo e kau ngaue 'oku ma'u. Fakahokohoko e ngaue ke malava ke fakakakato e ngaahi me'a ko ia 'oku fu'u fiema'u 'i he ngaahi tu'unga kehekehe 'o e fokotu'u mo hono fakalele 'o e SMA.

'Oku fiema'u foki ke fakahoko mo e ngaahi savea ki he tu'unga mahu 'o tahi, kae'uma'a 'a e tu'unga fakasosiale mo e faka'ekonomika 'o e kolo matatahi, kimu'a pea mo e hili ko ia hono fokotu'u 'o e SMA. Ko e ngaahi savea ko 'eni 'e ala lava ke ne 'omai e ngaahi fakamatala fakalala'anga 'aupito ki he ola 'o e SMA, pe 'oku ne a'usia

‘ene taumu’a pe ‘ikai. ‘E to e fu’u tokoni lahi foki mo e ola ‘o e ngaahi savea ko ‘eni ki hono kumi ‘aki ha ngaahi tokoni ‘o makatu’unga pe ‘i he falala’anga ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku tanaki.

‘Oku fiema’u foki ke to e fakamalohi’i ange ‘a hono tanaki e teita pe fakamatala toutai ‘a e ngaahi SMA. ‘Oku ‘ikai pe ke malava ‘a e ngaue ni koe’uhi ko e ‘ikai ha taha pau ke ne fakahoko ‘a hono lekooti ‘o e ngaahi fakamatala toutai. ‘Oku fiema’u foki ke siofi ha founa ke fakahoko lelei ‘aki ‘a e ngaue ni ‘o tatau pe ‘i he fokotu’utu’u ngaue ‘a e Komiti Pule kae’uma’a ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngaue ‘a e Potungaue.

7. Tokoni ki he ngaahi kolo SMA ke tauhi ‘enau ngaahi SMA

Ko e ngaahi kolo matatahi ko ia ‘oku nau faka’amu ke tokanga’i lelei mo tauhi ‘enau ngaahi SMA, te nau ma’u hono ngaahi monu ‘i he ngaahi ngaue lelei ‘oku nau fakahoko. Ko e ngaahi monu ko ‘eni ‘oku fou mai ia ‘i he ngaahi tokoni fakapa’anga, tokoni fakame’angaue, tokoni fakafale’i mei he kau taukei mo e ngaahi tokoni kehe pe. ‘Oku malava foki ke tafe mai ‘a e ngaahi monu ko ‘eni mei he ngaahi potu kehekehe. Ko e konga ko ‘eni ‘oku fai ai e sio ki he ngaahi tokoni ‘oku fai ma’a e ngaahi SMA, pea ‘oku ha’u ‘a e ngaahi tokoni mei fe pea pehe foki ki he sio ki he ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi kolo matatahi. ‘E malava foki ke fai e sio ki he ngaahi ngaue ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ‘e he ngaahi kolo matatahi.

Lesoni 9: Fokotu’u ha ngaahi founa ngaue mo fetu’utaki papau ke lava ai ha fengau’e’aki ‘oku mahu’ingamalie, vaofi mo ‘aonga ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi potungaue ‘a e Pule’anga, ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga, sosaieti sivile pehe ki he ngaahi kautaha tokoni fakapa’anga. (Fakatata, ko e kolo SMA kotoa pe ke nau takitaha ha ‘ofisa mei he Potungaue Toutai pea mo ha fakafongonga mei he ngaahi kautaha kehe ‘oku felave’i mo e SMA, hange ko e sosaieti sivile mo e ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga. Ko e kau ‘ofisa ko ia ke nau hoko ko ha memipa ‘o e Komiti SMA ‘o e kolo takitaha, ke nau fale’i mo poupou vaofi ki he komiti tautautefito ‘i hono fa’u mo fakahoko e Palani Ngaue SMA).

7.1 Tokoni ‘a e Pule’anga ki he SMA

Hili hono fokotu’u ‘a e SMA, ‘oku kei hokohoko atu pe e tokanga ‘a e Potungaue Toutai ki hono muimui’i e ngaahi taumu’a ngaue ‘a e ngaahi SMA ‘o kau ai hono to e siofi ‘o e ngaahi palani mo vakai’i pe ‘oku fiema’u hano liliu. Kapau leva ‘oku fiema’u ke liliu pea ‘oku tokoni leva ‘a e Potungaue ki hono liliu ‘o e ngaahi Palani. ‘Oku hokohoko atu ai pe foki ‘a e tokoni ‘a e Potungaue ki hono to ‘o e ngaahi poe ‘okapau kuo maumau. ‘Oku fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi fekumi ki ha ngaahi fa’unga poe ‘e tolonga ange. ‘Oku nau fakahoko foki mo e ngaahi fakataha fakamahina mo e ngaahi Komiti Pule ‘o e ngaahi kolo matatahi kuo ‘osi fokotu’u ‘enau SMA. ‘Oku fakataumu’a ‘a e fakataha ni ke muimui’i ‘a e ngaahi ngaue ko ia na’e ‘osi fakahoko pea mo vakai’i ‘a e ngaahi tonounou pe ngaahi ngaue ‘oku te’eki malava ke fakahoko ‘o fakataha ki he’enau Palani. Ko e fatongia ‘e taha ‘o e Potungaue ko hono vaki’i ‘enau tohi lesisita ke mahino ‘oku ma’opo’opo.

7.2 Tokoni ki he SMA ‘a e ngaahi ngaue ‘ikai ke ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga (Vakai ki he peesi 45-46)

Ko e taha ‘o e ngaue’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga ‘oku nau tokoni’i fakapa’anga ‘a e ngaahi SMA ko e Sosaieti Sivile ‘a Tonga (CSFT) ‘i he tokoni fakapa’anga ‘a e fonua fakatahataha ‘a mamani ‘i hono uma ngaue ki hono tokangaekina ‘o e atakai (GEF/SGP). Ko e ngaahi tokoni ko ia ‘oku kau ki ai hono muimui’i e ngaahi palani ngaue ‘a e kolo matatahi ‘oku ‘i ai ‘enau SMA’ vakai’i, tokoni’i mo fakalelei’i ‘enau ngaahi lipooti fakahoko ngaue. ‘Oku malava pe ke fakahoko ha ngaahi ako ‘e fiema’u pea ‘e tokoni ki he ngaahi kolo ni ‘i hono fakahoko honau ngaahi fatongia ki he SMA.

7.3 Ngaahi kautaha fakapa’anga ke poupou ki he SMA

‘I he konga ko ‘eni ‘oku lava ke siofi ai ‘a e ngaahi founa ‘e lava ke hu mai ai ‘a e ngaahi kautaha fakapa’anga kehekehe ‘o tokoni’i hangatonu ‘a e ngaahi kolo matatahi ‘o kau ai e tokoni fakapa’anga, ‘omai mo e ngaahi tokoni fakatekinikale ki he ngaahi kolo matatahi pea ‘oku malava foki ke to e tafe mai ‘a e ngaahi tokoni fakapa’anga pe fakatekinikale ‘o fakafou mai ‘i he ngaahi potungaue ‘a e pule’anga pe ko e ngaahi ngaue’anga ko ia ‘oku ‘ikai ke nau ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga.

Ko e ngaahi kautaha fakapa’anga ‘oku nau lolotonga tokonia e ngaue ‘a e SMA ‘oku kau ki ai ‘a e Pangike ‘Esia (ADB), ngaahi fonua fakatahataha ‘a mamani (GEF/SGP), IUCN, moe GIZ. ‘Oku fakahoko mai ‘a ‘enau ngaahi tokoni ‘i he ngaahi founa kehekehe pea ‘oku malava pe ke to e fai ha kole ki ha ngaahi kautaha kehe ‘i ha fengau’e’aki mo e ngaahi kupu fekau’aki hangee ko e Potungaue Atakai pea mo e Sosaieti Sivile ‘a Tonga.

Lesoni 10: Fokotu'u ha sino makehe ke nofotaha ki hono fehokotaki 'a e ngaahi Komiti Ngaue SMA mo e ngaahi potungaue 'a e pule'anga, ngaahi kautaha 'oku 'ikai 'i he malumalu 'o e pule'anga pea mo e ngaahi kautaha tokoni langa fakalakalaka. Ko e sino ko 'eni te ne fakapapau'i 'oku fehokotaki lelei e ngaahi poupuu mo e tokoni 'oku 'oange ki he ngaahi Komiti Ngaue SMA. Ko e sino ko 'eni ke 'ofisi 'i Nuku'alofa pea ke ne nofotaha ki hono siofi mo tokanga'i 'a e ngaahi ngaue mo e fiema'u kotoa pe 'a e ngaahi SMA kotoa 'i he 'Otu Tonga ni.

7.4 Ngaahi tefito'i lesoni

'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e ngaue fakataha 'a e kolo matatahi ke fotu ki tu'a 'a e ngaahi ola lelei pea 'e makatu'unga ai ha tafe mai 'a e ngaahi monu kehe 'o kau ai 'a e ngaahi tokoni kehekehe 'o hange ko e tokoni fakapa'anga, tokoni fakafale'i, tokoni fakatekinikale mo e ngaahi me'a ngaue. 'Oku mahu'inga ke mahino kiate kinautolu 'oku 'ikai ko e Pule'anga pe 'oku totonu ke tokoni'i kinautolu, ka 'oku malava ke tokoni'i kinautolu 'e he ngaahi kautaha pe kulupu makehe mei he Pule'anga.

8. Tokoni'i 'a e ngaahi kolo matatahi ke fokotu'u 'enau SMA

Ko e fiema'u ko ia 'a e ngaahi kolo matatahi 'oku nau faka'amu ke fokotu'u 'enau SMA, 'e kehekehe pe ia mei he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kolo matatahi kuo 'osi 'i ai 'enau SMA. Ka 'i he taimi tatau, 'e kei malava ke 'oatu 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga, fale'i fakatekinikale, pe ko ha to e ngaahi tokoni kehe pe. Ko e ngaahi tokoni ko 'eni, 'e lava ke fiema'u ia 'e he ngaahi kolo 'e ni'ihia pea 'ikai ke fiema'u ia 'e he ngaahi kolo 'e ni'hi.

8.1 Tokoni 'a e Pule'anga ki he SMA

Ko Pelenatita Kara mei he Sosaieti Sivile 'a Tonga 'i he 'ene fakamatala ki he ngaahi tokoni mo e founga ngaue te nau ala tokoni ai ki he ngaahi SMA Fakakolo.

Ko e Potungaue Toutai kuo fakafatongia'i 'e he Pule'anga kenau fakahoko 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi me'a mo'ui 'i tahi pea 'oku nau 'omai ai 'a e polokalama SMA ko ha me'angaue ke fai 'aki hono tokangaekina e ngaahi matafanga mo hono ngaahi me'a mo'ui. Ko e 'uluaki sitepu ia ki he tokoni 'a e Pule'anga ko hono fakamafai'i e ngaahi kolo matatahi 'aki 'a hono tokoni'i kinautolu ke fokotu'u 'enau SMA. 'I hono fokotu'u 'o e SMA, 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi savea ki he tu'unga lolotonga 'oku 'i ai e tu'unga mo'ui lelei 'o e matafanga ko ia pea 'oku fai 'e he Potungaue hono mape'i 'o e konga tahi 'oku vahe'i ke hoko ko e SMA pea fokotu'u ki ai mo hono poe faka'ilonga.

8.2 Tokoni ki he SMA 'a e ngaue'anga 'ikai 'i he malu-malu 'o e Pule'anga

Ko e ngaahi tokoni 'oku hu'u mei he ngaahi kautaha ta'efakapule'anga 'oku kau ai 'a hono ako'i ki hono fa'u 'o e tohi kole tokoni fakapa'anga 'a e ngaahi kolo matatahi; ako ki hono fakahoko 'o ha poloseki SMA; ako ki hono pule'i lelei

'o ha poloseki SMA pea mo e ako ki hono leva'i lelei 'o e ngaahi pa'anga hu mai 'i he poloseki SMA. 'Oku toe 'i ai pe foki mo e ngaahi ako 'oku fakahoko ki hono fa'u 'aki 'o e ngaahi lipooti ki he ngaahi ngaue kuo lava 'i he ngaahi poloseki SMA.

8.3 Ngaahi kautaha fakapa'anga ke poupuu ki he SMA

Ko e konga ko 'eni, 'e tokoni ia ki he ngaahi kautaha fakapa'anga ke nau 'omai ha ngaahi tokoni 'o 'ave faka-hangatonu pe ki he ngaahi kolo matatahi 'o kau ai e ngaahi tokoni fakapa'anga, pe ko e tokoni fakatekinikale, pe ko e 'omai e ngaahi tokoni 'o fakafou mai 'i he Pule'anga mo e ngaahi ngaue'anga 'oku 'ikai ke 'i he malu-malu 'o e Pule'anga.

'Oku lolotonga 'i ai 'a e poloseki 'a e GEF/SGP ke fakapa'anga 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi SMA 'e 7 'i Ha'apai 'a ia 'oku kau ki ai 'a 'Uiha, Lofanga, Mo'unga'one, mo e vahe kauvai kotoa. 'Oku 'i ai mo e to e tokoni 'a e Pangike 'Esia ke fakapa'anga 'a hono fokotu'u 'o e SMA 'i he kolo 'e 6 'i Vava'u.

8.4 Ngaahi tefito'i lesoni

‘Oku mahu’inga ke muimui’i lelei ‘e he ngaahi kolo matatahi kuo ‘osi fokotu’u ‘enau SMA ‘enau ngaahi palani ngaue. ‘E hoko ia ko e ako’anga ‘o kinautolu ‘oku ‘amanaki ke fokotu’u fo’ou ‘enau SMA. Te ne lava foki ‘o faka’ai’ai ‘a e ngaahi tokoni fakapa’anga mei tu’apule’anga pea mo hono poupoua fakalotofonua ‘e he ngaahi kupu fekau’aki ‘o kau ai ‘a e ngaahi potungaue ‘a e Pule’anga; ngaahi kupu ‘ikai ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga pea mo e ngaahi ngaue’anga taautaha.

9 Fakaivia e ngaahi kupu fekau’aki ke poupou’i e ngaue felalave’i mo e SMA

‘Oku vakai ‘a e tafa’aki ko ‘eni ki ha founa ‘e malava ke ‘omai ai ‘a e ngaahi taukei kehekehe ‘i he ngaahi tafa’aki ‘oku felalave’i mo e SMA ke nau poupou’i ‘a e ngaue ‘a e SMA. ‘Oku malava pe ke ‘ikai ke a’usia ‘a e fakakaukau ko ‘eni koe’uhi ko e to nounou ‘i he ngaahi ivi ngaue. Ka ‘oku mahu’inga pe ke siofi ‘a e tafa’aki ko eni ke langa mei ai ha ngaahi fokotu’utu’u ngaue ki he kaha’u.

Fokotu’u ha ngaahi founa ngaue mo fetu’utaki papau ke lava ai ha fengau’e’aki ‘oku mahu’ingamalie, vaofi mo ‘aonga ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi potungaue ‘a e pule’anga, ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ‘i he malumalu ‘o e pule’anga, ngaahi kautaha sosaieti sivile pehe ki he ngaahi kautaha tokoni fakapa’anga. Fakatata, ko e kolo SMA kotoa pe ke nau takitaha ha ‘ofisa mei he Potungaue Toutai pea mo ha fakafongonga mei he ngaahi kautaha kehe ‘oku felalave’i mo e SMA, hange ko e sosaieti sivile mo e ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ‘i he malumalu ‘o e pule’anga. Ko e kau ‘ofisa ko ia ke nau hoko ko ha memipa ‘o e Komiti SMA ‘o e kolo takitaha ke nau fale’i mo poupou vaofi ki he komiti ‘o tautautefito ‘i hono fa’u mo fakahoko e Palani Ngaue SMA.

Lesoni 11: Ke fai ha fekumi ki ha ngaahi ma’u’anga mo’ui kehe ke ma’u faingamalie mei ai e ngaahi kolo SMA. ‘E tokoni eni ki hono fakasi’isi’i ‘a e fakafalala he toutai ka e kei ‘i ai pe ha ngaahi hu’anga pa’anga kehe ki he kolo. (‘E ala kau heni ‘a hono ako’i ‘a e kainga ki he ngaahi poto fo’ou hange ko e ta-tongitongi mo e lalanga mo e ngaahi ngaue fakamea’a kehe) Ka kuo pau ke fakapapau’i ko e ngaahi ngaue fo’ou ko eni ‘e kau lelei ki he ‘ataakai mo e kakai foki.

10 Ngaahi Fokotu’u ki he Kaha’u

Ko e ngaahi fokotu’u fakakaukau eni ki he hoko atu ‘a e ngaue ki he SMA:

10.1 Fiema’u ‘a e fengau’e’aki ‘a e ngaahi kupu fekau’aki ki he SMA

Ko e ngaahi kupu fekau’aki hange ko e Potungaue Toutai, Potungaue ‘Atakai, Takimamata, Kau Polisi mo e Fakamaau’anga, ngaahi Komiti Pule ‘a e SMA, ngaahi potungaue ‘oku ‘ikai ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga mo e ngaahi kupu tokoni fakapa’anga mei tu’a. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ke nau ngaue fakataha ke nau ma’u ‘a e mahino tatau fekau’aki mo e SMA. ‘Oku mahu’inga ke kamata ‘a ‘enau fengau’e’aki fakataha mei hono fokotu’utu’u ‘a hono fokotu’u ‘o e SMA koe’uhi ke fehulu’aki ‘a ‘enau taumu’a ngaue pea ke malava ke nau a’usia ‘a e taumu’a fakalalakaka ‘oku tu’uloa.

Ko e ma’u’anga mo’ui ‘a e ngaahi kolo, ‘oku ‘ikai ke taafataha pe ‘i he toutai ‘ata’ataa pe, ka ‘oku kau ai ‘a e ngoue, tou lalanga pe koka’anga, ngaahi ngaue fakatakimamata mo e ngaahi tafa’aki kehekehe pe. ‘Oku matu’aki mahu’inga leva ‘i hono fa’ufa’u ‘o ha SMA ke kau kotoa mai ki ai ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘oku felalave’i ‘enau ngaue mo e ngaahi langa fakalalakaka ‘o e ngaahi kolo. ‘Oku mahu’inga ke kau mai ki ai ‘a e ngaahi Potungaue ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi ngaue fekau’aki mo e ‘ataakai ‘o kau ki ai ‘a e Potungaue ki he ‘Atakai mo e Feliuliaki ‘a e ‘Ea, Potungaue Takimamata pea pehe ki he Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua. ‘Oku mahu’inga foki ke kau mai ki heni mo e ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ke nau ‘i he malumalu ‘o e pule’anga ‘o hange ko e Sosaieti Sivile, kae’uma’a e ngaahi kautaha fakapa’anga kehekehe ‘oku nau taumu’a tatau mo e ngaahi fakakaukau ‘o e SMA.

Lesoni 12: Hokohoko hono fakalele ha ngaahi ako fakatekinikale ki hono pule’i mo tauhi ‘a e ngaahi SMA. Kau ai hono ako’i hono tokangaekina mo pule’i e ngaahi me’amo’ui ‘o e matafanga, founa ki hono monitoa pe fua e mo’ui lelei e ngaahi me’amo’ui ko ia pea pehe ki hono polisi’i mo fakapapau’i ‘oku muimui e ngaue ki he ngaahi tu’utu’uni fakalao.

10.2 Fakahoko ‘a e ngaahi ako mo hono fakataukei ngaue ‘o e ngaahi kolo matatahi

Ko e ngaahi ako ‘oku ‘i ai e faka’amu ke fakahoko, ‘oku fakataumu’a ia ke langa hake ‘a e ‘ilo fakatekinikale,

fakalao pea fakataukei'i kinautolu 'i hono fakahoko mo pule'i 'a e ngaahi polokalama SMA. Ko e ngaahi ako ni 'oku 'i ai 'a e faka'amu mo e taumu'a ke kamata he ngaahi Komiti Pule pea toki fakakau mai ki ai 'a e kupu fekau'aki hange ko e Polisi mo e Fakamaau'anga ke fakafelave'i e ngaahi taumu'a ngaue 'a e SMA.

'Oku ha mahino mai e kei tokolahi 'a e kakai 'oku te'eki ke nau maa'usia 'a e ngaahi fakakaukau ki he polokalama SMA 'o 'ikai ke ngata pe 'iate kinautolu 'oku te'eki ke fokotu'u 'a 'enau ngaahi SMA ka 'oku kau ai pe foki mo kinautolu kuo 'osi fokotu'u 'enau ngaahi SMA. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e ngaue ki hono fokotu'u pea mo hono fakahoko 'o ha SMA 'a ia 'oku 'i ai e ngaahi tafa'aki fakatekinikale 'a ia e fiema'u ke 'i ai e 'ilo 'a e kakai ki honau ngaahi ngatangata'anga mo hono ngaue'aki e ngaahi me'angaue hange ko e GPS mo e me'a ngaue fua loloto. 'Oku 'i ai tafa'aki fakalao 'a ia 'e fu'u matu'aki mahu'inga ke mahino'i 'e he kolo matatahi mo 'enau Komiti Pule 'a honau ngaahi mafai fakalao ki hono pule'i honau matatahi. 'Oku fiema'u foki ke 'i ai mo 'enau 'ilo ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue hange ko hono puke 'o ha taha 'oku ma'u 'oku toutai ta'efakalao pea mo e ngaahi ngaue 'oku fiema'u ke fakahoko ki ai. 'Oku mahu'inga foki ke fai ha ako ki he ngaahi founa pule'i lelei he 'e fu'u matu'aki tokoni 'aupito ia ki a kinautolu kuo fakafatongia'aki hono tokangaekina pe tauhi 'o e ngaahi SMA. 'Oku mahu'inga ke fai foki mo e ako ko 'eni ki he to'utupu he ko kinautolu 'a e kaha'u 'o e ngaahi kolo, ke nau lava 'o hokohoko lelei atu 'a hono fakalele mo tataki 'o e ngaahi ngaue fekau'aki mo e SMA.

10.3 Fakaivia e ngaahi nima ngaue 'o e SMA

Ko e taha 'o e ngaahi vaivai'anga 'o hono fakahoko 'o e polokalama ngaue 'a e SMA ko e si'i 'aupito 'a e ivi fakapa'anga mo e fakame'angaue ke fakahoko 'aki 'a e ngaue ke ne a'usia hono taumu'a. Ko e talu mei he ta'u 2006, ko e SMA pe 'e 9 kuo lava 'o fokotu'u pea kuo 'i ai e ngaahi kolo matatahi 'e 24 kuo nau 'osi kole mai ke fokotu'u 'enau ngaahi SMA. 'Oku ha mahino mai heni 'a e si'i 'aupito e ivi fakapa'anga 'o e pule'anga ke fakahoko 'aki 'a e ngaue ni. 'Oku fiema'u 'aupito ke ma'u 'e he kakai 'o e kolo matatahi pea pehe ki hono ngaahi kolo kaunga'api 'a e mahino fe'unga fekau'aki mo e polokalama SMA. 'Oku fiema'u leva ke fai hano toutou talanoa'i (consultation) pea 'oku fiema'u 'a e pa'anga lahi ke fakahoko 'aki 'a e toutou fepotalanoa'aki koi a. 'Oku fiema'u foki mo e ngaahi me'angaue ke fokotu'u 'aki 'a e SMA 'o kau ki ai 'a e ngaahi poe faka'ilonga pea 'oku fiema'u mo e pa'anga ke fakapa'anga 'aki 'a e kotoa 'o e ngaahi me'a ngaue 'e fiema'u ke fokotu'u 'aki 'a e SMA. 'Oku fiema'u foki mo e pa'anga ki he ngaahi me'a ngaue ke fai 'aki hono le'ohi e ngaahi kongatahi 'o kau ki ai 'a e vaka, ko e GPS, ko e me'a faita mo e ngaahi naunau pehe. 'Oku fiema'u foki mo e pa'anga ke fai 'aki 'a e ngaahi savea ke muimui'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue pe 'oku ola lelei pe 'ikai. 'Oku fiema'u mo e ngaahi pa'anga ke fakahoko 'aki e ngaahi ako ki he Komiti Pule kae pehe ki he kakai 'o e kolo fekau'aki mo e ngaahi tafa'aki kehekehe felave'i mo e SMA 'o kau ki ai e ako ki he ngaahi tafa'aki fakalao pea pehe ki he ngaahi founa taki lelei.

Ko hono fakalukufua, 'oku 'i ai 'a e fiema'u vivili 'aupito ke fai hano tokonia fakapa'anga ke fakaivia 'a e ngaahi kolo matatahi pea pehe ki he Potungaue Toutai ke nau muimui'i 'enau ngaahi taumu'a ngaue.

11 Fakamalō

Ne malava 'a e Konifelenisi fekau'aki mo e Ngaahi Feitu'u Pule'i Makehe (SMA) tu'unga 'i he pou pou mo e tokoni mei he Pule'anga Tonga, Sosaieti Sivile 'o Tonga pea mo e MACBIO (ko e polokalama ngaue ki hono tokangaekina, pule'i mo malu'i 'o e ngaahi me'amo'ui kotoa 'i 'oseni 'o tautefito ki he ngaahi matafanga 'i he Pasifiki. Fakapa'anga 'e he Potungaue ki he 'Atakai 'a e Pule'anga Siamane). Ko e polokalama ni 'oku fakalele ia 'i he ngaahi fonua pasifiki 'o kau ai 'a Tonga pea tokanga'i 'e he GIZ (Potungaue Fengaue'aki Fakavaha'apule'anga 'a e Pule'anga Siamane). Fakataha mo e pou pou fakatekinikale mei he 'ulu'i 'ofisi 'o 'Osenia 'i Fisi 'a e IUCN, (Kautaha fakavaha'apule'anga ki hono tokanekina 'a e ngaahi me'a fakanatula 'a Mamani) pea moe SPREP ('Ofisi 'oku ne takanga'i 'a e ngaahi polokalama ki he 'ataakai 'i he Pasifiki).

Acknowledgements

The SMA Conference and outputs were possible due to the support of the Tongan Government, the Civil Society Forum of Tonga and the MACBIO project. The Marine and Coastal Biodiversity in Pacific Island Countries project (MACBIO) is funded by the German Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation, Building and Nuclear Safety (BMUB). It is being implemented by countries, including Tonga, and the German Agency for International Cooperation (GIZ) with technical support from the International Union for the Conservation of Nature (IUCN) Oceania office and in close collaboration with the Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme (SPREP).

FEITU'U PULE'I MAKEHE

NGAAHI LESONI KE TAU AKO MEI HE NGAAHI FEITU'U PULE'I MAKEHE

©Helen Pippard

KO E FAKATAHA FAKAFONUUA

HOLO MAAMAFO'OU, PANGAI, HA'APAI

'Aho 14 -16 'OKATOPA, 2015

FOKOTU'UTU'U:

Ko e fakataha ni 'oku ne fakatahataha'i mai 'a e kau taukei pea mo kinautolu 'oku nau poupou'i 'a hono pule'i makehe 'o e ngaahi konga tahi ki he matafanga. 'Oku kau heni 'a e ngaahi levolo kehekehe 'i he nofo fakakolo, fakafonua mo e fakafeitu'u. Ko e faka'amu 'a e fakataha ni ke langa hake mo hokohoko lelei 'a e ngaahi ngaue ma'ongo'onga kuo kamata 'e he Pule'anga, Sosaieti Sivile pea mo e ngaahi komiuniti, ki hono malu'i, pule'i mo lehilehi'i 'a hotau ngaahi konga tahi ki matafanga ke malu'i 'a e ngaahi me'amo'ui kotoa pe 'oku 'i ai. 'E 'i ai 'a e tokanga makehe ki he ngaahi fatongia 'o e komiuniti ke fakapapau'i 'e hoko 'a e me'a ni pea ke fakahoko ia 'i ha founa 'e tolonga mo tu'ulua. 'E fai ha ngaahi fevahevahe'aki fekau'aki mo e ngaahi lesoni kuo tau ako mei he ngaahi ngaue kuo lava, pea pehe ki he ngaahi pole pea mo e ngaahi ngaue ke tau fakalelei'i 'i he kaha'u.

Ko e fakataha ni 'e fakatefito 'i he ngaahi kaveinga ko 'eni:

KONGA 1 –

Ko e kau fakafongia kotoa pe 'i he fakataha ni ke nau ako pea mo alea'i 'a e ngaahi me'a kehkehe felave'i mo e Ngaahi Feitu'u Pule'i Fakalao Makehe (SMA); ngaahi taumu'a ngaue; ngaahi polokalama kehekehe 'oku ngaue'aki 'e he SMA; ngaahi lesoni kuo tau ako mei he ngaahi polokalama kuo fakahoko 'i Tonga ni; pe ko e ha e ngaahi me'a ke fai ke ma'u ha ngaahi ola lelei mo lahi fe'unga ke 'inasi ai 'a e fonua fakalukufua.

'E vakai'i foki 'e he kau fakataha pe 'oku poupou'i fe'unga pe 'ikai 'a e ngaue ni ke maa'usia ai ha ola lelei mo lahi fe'unga mo tolonga ma'ae fonua.

KONGA 2 –

Ko e kau fakafofonga kotoa pe 'i he fakataha ni ke nau ako pea mo alea'i 'a e ngaahi palopalema, ngaahi ngaue mo e founa ngaue 'a e polokalama SMA 'a ia ko ee 'e malava ai ke ma'u ha ola lelei 'i hono pule'i mo malu'i 'o e matafanga pea mo e ngaahi me'a mo'ui kotoa 'oku 'i ai; pea

KONGA 3 –

Ke nau fakamahino'i mo tokoni ki hono langa hake ha ngaahi halanga ngaue 'e ma'u ai ha liliu 'oku lelei mo lahi fe'unga. Ke nau fakamahino'i 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e kulupu ngaue takitaha, pea mo siofi 'enau felalave'i. Ke nau sivi'i 'a e ngaahi founa ngaue ke paotoloaki 'aki 'a e poupu fakapolitikale 'oku fiema'u ki he ngaahi ngaue oku fakahoko mo e anga 'enau fengae'aki.

KO E NGAHI TAUMU'A 'O E FAKATAHA:

1. Ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ilo fekau'aki pea mo e polokalama SMA.
2. Ke fakamahino'i 'a e ngaahi lelei 'oku ma'u mei he SMA pea ko e ha 'a e ngaahi founa ngaue kuo mahino 'oku kaunga lelei ki he polokalama ni.
3. Ke fakamahino'i 'a e ngaahi fakamole ki he ngaue fekau'aki mo e SMA pea ko e ha 'a e ngaahi ngaue 'oku 'ikai fu'u 'aonga ki he polokalama ni.
4. Ke fakama'ala'ala pe ko e ha 'a e founa lelei taha ke fai 'aki hono poupu'i 'o e ngaahi komiuniti 'oku 'i ai 'enau polokalama SMA koe'uhi ke toe lelei ange ai 'enau fakahoko fatongia.
5. Ke vakai'i pe ko e ha 'a e founa lelei taha ke tau tokoni'i 'aki 'a e ngaahi komiuniti 'oku te'eki ke 'i ai ha'anau polokalama SMA ka kuo nau loto ke fokotu'u ha'anau polokalama pehe.
6. Ke fakama'ala'ala ange 'a e ngaahi sitepu ke hoko atu ki ai 'a e ngaahi ngaue 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he Pule'anga pea mo e Sosaieti Sivile, 'i hono poupu'i 'o e ngaahi komiuniti mo 'enau polokalama SMA.
7. Ke fokotu'u ha founa fetokoni'aki 'i Tonga ni, 'a e Pule'anga mo e komiuniti 'i hono fakalele mo pule'i 'o 'enau ngaahi polokalama SMA.

Polokalama

Holo 'o e Maamafo'ou, Pangai, Ha'apai

'Aho 14 - 16 'Okatopa, 2015

TAIMI	NGAUE KE FAKAHOKO	FAKAFONGA
'Aho 1		
08.00am	Lesisita	
08.30 – 10.00am	Huufi 'o e Fakataha: <ul style="list-style-type: none">• Lotu Kamata• Lea Talitali• ME'A FAKAAVA• Tali mei he Komuniti• Lea Fakamālō• Lotu tuku• Ta fakakatoa 'o e kulupu	Rev. Lisiate Tahitu'a Potungaue Toutai (OIC/Ha'apai) KOVANA HA'APAI Pule Fakavahe 'o e Vahenga 'Uiha Va'a ki he 'Atakai Rev. Lisiate Tahitu'a
MA'U ME'ATOKONI PONGIPONGI		
Konga 1		
10:00 – 10:10am	Fakafe'iloaki 'a e kau ma'u fakataha pea mo e kau ngaue ki he lipooti 'o e polokalama	Dr. Vailala Matoto
10:10am – 10:30am	Fokotu'utu'u e ngaue: Fakamatala ki he Puipuitu'a 'o e polokalama SMA. Ko e fakakaukau mei fe? Ko e founa pule 'a e Potungaue Toutai mo e ngaahi matavaivai. Ko e ngaahi founa ki hono solova 'o e palopalema. Fatongia 'o e Potungaue Toutai	Dr. Siola'a Malimali

©Helen Pippard

TAIMI	NGAUE KE FAKAHOKO	FAKAFOFONGA
10:30 – 10:50am	Fatongia 'o e Civil Society Forum Tonga (CSFT) ki he SMA	CSFT
10:50 – 11:10am	Ngaahi Fehu'i mo e Tali (Talanga Fakalukufua)	Dr. Vailala Matoto
11:10 – 12:00pm	Talanga 1: Ngaahi Lelei mo e Pole 'i hono fokotu'u 'o e SMA	Komuniti 'e 3: Kolonga, Kotu, Taunga
12:00 – 1:00pm	MA'U ME'ATOKONI HO'ATA	
1.00 – 1.50pm	Talanga 2: Ngaahi Lelei mo e Pole 'i hono fakahoko 'o e SMA	Komuniti 'e 3: 'Atata, 'O'ua, Ha'afeva
1.50pm – 3:00pm	Ngaahi Fehu'i mo e Tali (Talanga Fakalukufua)	Dr. Vailala Matoto
3:00 – 3:20pm	MA'U ME'ATOKONI EFIAFI	
3.20 – 4:00pm	Talanga 3: Founa ke to e lelei ange ai- ko e ha e founa ke to e lelei ange ai 'a e ngaue ki he SMA pea pehe ki he ola 'e ma'u mei ai	Komuniti 3: Felemea, 'Ovaka, 'Eueiki
4.00 – 4:45pm	Ngaahi Fehu'i mo e Tali (Talanga Fakalukufua)	Dr. Vailala Matoto
4:45 – 5:00pm	Ngaahi Ngaue Fakapa'anga pea mo e fakaikiiki ki he 'a'ahi ki he SMA 'a Felemea	Dr. Vailala Matoto
'Aho 2	'A'ahi (Site visit) ki he SMA 'a Felemea	Katoa 'o e kau ma'u fakataha
'Aho 3		
8:30 – 9:00am	Fakama'opo'opo 'o e polokalama mei he 'aho 1 mo e 'aho hono 2.	Dr. Vailala Matoto/Dr. Salome Tupou Taufa.
9:00 – 9:30am	Fakamatala: Ngaahi Fakamole ki hono fokotu'u 'o e SMA	Dr. Siola'a Malimali
9:30 – 10:00am	Ngaahi Fehu'i mo e Tali (Talanga Fakalukufua)	Dr. Vailala Matoto
10:00 – 10:30am	MA'U ME'ATOKONI PONGIPONGI	
10:30 – 11:00am	Fakamatala 'a e CSFT fekau'aki mo e ngaahi founa ke fili ki ai 'a e kakai 'o e komiuniti kenau ngaue'aki kae lava ke malu'i 'a e SMA	CSFT
11:00 – 11:15am	Ngaahi Fehu'i mo e Tali (Talanga Fakalukufua)	Dr. Vailala Matoto
11:15 – 11:30am	Talanga 4: Ngaahi Me'angaue ke ngaue'aki ki hono tokanga'i mo pule'i 'a e SMA.	Toutai & CSFT
11:30 – 12:30pm	Ngaue Fakakulupu: Ngaahi Lesoni 'oku ako mei hono fokotu'u 'o e SMA pea mo hono fakahoko 'o e ngaue 'i he SMA. Ngaahi Sitepu ke hoko atu ki ai	Kau taki kulupu 'e 5
12:30 - 1:30pm	MA'U ME'ATOKONI HO'ATA	
1:30 - 2:15pm	Fakahoko e lipooti mei he ngaahi kulupu	Kau taki kulupu
2:15 – 3:00pm	Ngaahi Fehu'i mo e Tali (Talanga Fakalukufua)	
3:00 – 3:30pm	FAKAMA'OPO'OPO MO E FAKA'OSI 'O E FAKATAHA	
5:00 – 6:00pm	Alea'i 'o e Lipooti Fakaangaanga 'o e Fakataha ni	Potungaue Toutai
6.00pm	LEA FAKAMALO MO E MA'U ME'ATOKONI FAKAMAVAE	Dr. Vailala Matoto.

Agenda

Special Management Areas, SMAs

– *Lessons learned*

©Helen Pippard

National Workshop

MAAMAFO'OU HALL, PANGAI, HA'APAI
14 -16 'OKATOPA, 2015

This workshop brings together practitioners and supporters of inshore fisheries management at all levels – regional, national and communities. The workshop intends to build on government, civil society and communities' significant commitments to ecologically sustainable coastal fisheries management. The workshop focuses on the role of communities and Special Management Areas (SMAs) in coastal fisheries management and biodiversity conservation and explores lesson learned from the SMAs that have been implemented to date.

The workshop will be structured into the following areas:

Part 1 –

Participants will learn about and discuss topics to do with SMAs such as: their objectives, different SMA programs; lessons learned from their implementation in Tonga; and what is needed to deliver impacts at a scale sufficient to achieve nation-wide benefits. Participants will critically assess whether or not current support will lead to positive and sustainable development and conservation impacts at scale;

Part 2 –

Participants will learn and discuss issues, practices and tools for SMAs that can contribute to effective national and sub-national coastal fisheries management and biodiversity protection; and

Part 3 –

Participants will identify and support the development of pathways for positive change at scale. They will identify key roles for various groups of actors, and look at the linkages between them. They will examine approaches to sustain the political will require for these activities and linkages.

Workshop Objectives

The workshop objectives are multiple:

1. Increase collective understanding of Special Management Areas (SMAs)
2. Identify the benefits of SMAs and what works with regard to supporting SMAs
3. Identify the costs of SMAs and what doesn't work with regard to supporting SMAs
4. Clarify how best to support communities with SMAs to improve management
5. Determine how best to support those communities without SMAs that want to establish SMAs
6. Elaborate the next steps for government and civil society in supporting communities regarding SMAs
7. Build network of support, within Tonga, of government and community-based practitioners in managing their SMAs

AGENDA

Maamafo'ou HALL, Pangai, Ha'apai
14 - 16 'Okatopa, 2015

Time	Activities	Presenters
Day 1		
08.00	Registration	
08.30 – 10.00	Prayer	Rev. Lisiate Tahitu'a
	Welcome	Fisheries (OIC Ha'apai) & CSFT
	Overview of workshop	Facilitator
	Opening address	Governor
	Response from the Community	District Officer – 'Uiha District
	Closing prayer	Rev. Lisiate Tahitu'a
	Word of thanks	Department of Environment
	MORNING TEA/PHOTOS	
Part 1		
10:00-10:10	Introduction of participants and rapporteurs	Dr. Vailala Matoto
10:10-10:30	<i>Setting the scene: Presentation on background to SMA programme. Where the idea came from. Fisheries management issue and lack of address. Role of Fisheries.</i>	Dr. Siola'a Malimali
10:30 – 10:50	Role of Civil Society Forum Tonga (CSFT) in SMAs	CSFT
10.50 – 11.10	Q & A – general discussion	Facilitator
11:10 – 12:00	<i>Panel 1: Benefits and Challenges of establishing SMAs</i>	<i>3 Communities: Kolonga, Kotu, Taunga</i>
12: 00 – 1:00pm	LUNCH	

Time	Activities	Presenters
1.00pm -1.50	Panel 2: Benefits and Challenges of implementing SMAs	3 Communities: 'Atata, 'O'ua, Ha'afeva
1.50 – 3:00pm	General Discussion, Q&A	Dr. Vailala Matoto
3:00pm-3:20pm	AFTERNOON TEA	
3.20 – 4:00pm	Panel 3: Way forward/next steps – how to improve the SMA process and outcomes	3 Communities: Felemea, 'Ovaka, 'Eueiki
4.00 – 4:45pm	General Discussion, Q&A	Dr. Vailala Matoto
4:45 – 5:00pm	Logistics for Field Trip to Felemea SMA and House-keeping	Dr. Vailala Matoto
Day 2	Field Trip (Site visit) to Felemea SMA	All participants
Day 3		
8:30-9:00am	Recap & Discussion on Day 1 & 2 programmes	Dr. Vailala Matoto/Dr. Salome Tupou Taufa
9:00-9:30am	Presentation: Cost of establishing an SMA	Dr. Siola'a Malimali
9:30-10:00am	Discussion, Q&A	Dr. Vailala Matoto
10:00-10:30am	MORNING TEA	
10:30-11:00am	Presentation: CSFT Alternative Livelihoods, a component to SMA	CFST
11:00-11:15am	Discussion, Q&A	Dr. Vailala Matoto
11:15-11:30am	Panel 4: Management Tools available for SMAs	Fisheries & CFST
11.30 – 12:30pm	Working Groups: Lessons learned in establishing and implementing SMAs and next steps	5 facilitators
12:30-1:30pm	LUNCH	
1:30-2:15pm	Group Reporting Back	Group Team Leaders
2:15 – 3:00pm	Q & A on Group Reporting	
3:00 – 3:30pm	RECAP DISCUSSIONS AND CLOSING	
5:00 – 6.00pm	Draft Workshop Report Presentation	Fisheries
6.00pm	CLOSING REMARKS AND FAREWELL DINNER	Dr. Vailala Matoto

13 Annex E. Kau ma'u Fakataha

Vava'u

- 1 Alaiva'a Tangipa
- 2 Iteni Pongia
- 3 Kaveinga Tukuafu
- 4 Nunia Moala
- 5 Peauafi Tatafu
- 6 Siaosi Te'epa'a
- 7 Silika Ngahe
- 8 Valupe Vaisima
- 9 Viliame Latu
- 10 Napa'a Halatanu
- 11 Ofa Blake
- 12 Tu'iono Tulikaki
- 13 Tali Afeimeimo'unga
- 14 Ulaiasi Vaisima

Ha'apai

- 16 Afuhia Fehoko
- 17 Fainga'a Pule'anga
- 18 Feleti Faha'ivalu
- 19 Kisione Taulani
- 20 Lisiate Havealeta
- 21 Manase Tu'alau
- 22 Meite Fukofuka
- 23 Moala Fungalei 'Ofa
- 24 Ofa Napa'a
- 25 Ofa Tapaevalu
- 26 Pita Vi
- 27 Polonga Tau'alupe
- 28 Safaia Hia
- 29 Saia Langi
- 30 Saia Numeitolu
- 31 Sailosi Alofi
- 32 Samuela Tatafu
- 33 Siaosi Vi
- 34 Sione Masima
- 35 Sione Nuki Meki
- 36 Sione Tupou
- 37 Sosefina Vili
- 38 Talite Taufu
- 39 Tu'atalatau Tonga'onevai
- 40 Ueini Pousima
- 41 Vaea Tangitau Ta'ufo'ou
- 42 Viliami H. Tanginoa
- 43 Viliami Lepani Fifita

Tongatapu

- 45 Apopo Maika
- 46 Lolomana'ia Fanguna
- 47 Mosese Tu'inaholo
- 48 Sinipata Muli
- 49 Siotame Fonua
- 50 Fetuli Kakala
- 51 Tevita Piukana
- 52 Kalio Moala
- 53 Sione Manumanu
- 54 Sitiveni Fe'ao
- 55 Tonga Faeamani
- 56 Haieti Latu
- 57 Latu 'Aisea
- 58 Salome Taufu
- 59 Siola'a Malimali
- 60 Sione Mailau
- 61 Tukia Lepa
- 62 Eileen Fonua
- 63 Pelanatita Kara
- 64 Siosua Latu
- 65 Vailala Matoto
- 66 Vili Moale

Fisi

- 67 Jan Steffen
- 68 Leanne Fernandes
- 69 Frank Koloi

14 Annex F. Ngaahi Lea (Presentations)

SMA Introduction

Talateu mo e puipuitu'a

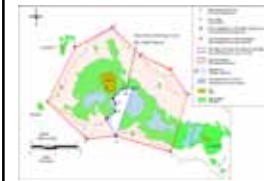
- 'Oseni mo e hono ngaahi me'a mo'ui, 'aatakai, ngaahi 'ilo tuku fkholo o e founa ma'u mo'ui 'o 'au ki he fefongonga'aki, laui kuonga 'ene kau 'i he konga mau'inga 'o 'etau nofo mo e mo'ui ffonua
- Ka 'i he ngaahi taimi kimu'a, tokosi'i pe kakai, 'ikai ha ngaahi ivi malohi mei tu'apule'anga hangee ko e maketi mo e ha fua
- Mokohunu, vasuva, ngaahi kalasi 'e ni'ihhi 'o e ika
- Konga lahi palopalema, ta'e mapule'i lelei toutai
- Uesia leva si'i ngaahi kakai 'oku nau nofo he ngaahi kolo tu'u mataatahi
- Koe'uhi ko e ngaahi palopalema kuo hoko, feinga leva ni'ihhi ke fekumi ki ha founa solova
- Fa'ahinga 'iate kimoutolu 'osi ngu'unu ki hono fokotu'u mo fkhoko 'a e feitu'u pule'i makehe (SMA)
- KO ia 'oku 'i ai 'a e fk'amu ke mou vahevahe mai 'a ho'omou ngaahi a'usia 'i ha houna totonu mo loto tau'ataina ke tau ako ai pea tau kumi solova'anga totonu ki he ngaahi palopalema
- KO e taumu'a ia 'o e fktaha'anga ni – loto tau'ataina mo lea mo'oni mo totonu ke tokoni ki he fokotu'utu'u mo e fkhoko ngaue
- 'Omi ngaahi lelei mo'oni pea 'omi mo e ngaahi to nounou mo e fehalaaki
- Lototo'a 'o vahevahe mai
- Ngaahi lelei mo e ngaahi pole
Ha homou fkkaukau mo e fokotu'u
- 'Omai angee 'a e fkmole totonu ki hono fai 'a e ngaue ni (SMA)
- Ha e ola 'o e ngaahi ngaue ki he ma'u'anga mo'ui makehe mei he toutai
- Lea totonu mai he me'a ne lava mo e tonounou
- Ha 'e ngaahi me'angaue fkpule'i totonu 'e fiema'u

Pouipouitu'a 'o e SMA (Malimali)

1. Puipouitu'a 'o e Polokalama Feitu'u Pule'i Makehe

- Lao ki hono Pule'i Toutai 2002 – Tali ai 'e he Pule'anga ke ngaue'aki e Feitu'u Pule'i Makehe ko e founga ke pule'i 'aki e toutai 'i Tonga
- Hisitolia:
 - 1st SMAs fokotu'u he 2006,
 - 9 SMAs,
 - Ngaahi kolo 21 kuonau kole mai ki he polokalama ni

Vahefomua	Established SMAs	Interested SMAs
Tongatapu	Atata	Navutoka
	Eueki	Kolonga
	Fala Island	Eua
		Holonga
Ha'apai	O'ua	Fonoi
	Falemea	Kotu
	Ha'afeva	Tungua
	Nomuka	Mango
		Mo'unga one
		Ulu
		Hadno
		Fakatai
		Pukotata
		Mulioa
Vava'u	Ovaka	Lofanga
	Taunga	Hunga
		Ulungake
		Falevai
		Talithau
		Lape
		Okui
		Eueki

Ko e ha 'a e Feitu'u Pule'i Makehe

- Lao ki hono Pule'i e Toutai 2002, Feitu'u 'o e tahi toutai'anga kuo fokotu'u 'e he Minisita taumu'a ke:
 - SMA (Special Management Area)
 - Pule'i 'e he kolo
 - Ngaahi founga pule mo fakatolonga
 - Toutai ki he ma'ume'atokoni
 - Toe ngaahi taumu'a kehe

2. Ko e fakakaukau mei fe?

- Fakamamani lahi
- Ngaahi fonua kaunga'api
- Fakafonua (Tonga ni)
- ✓ Malu'i e 'Atakai 'o Ha'apai

Toutai mamaha:

- Ko e ma'u'anga mo'ui ki he ngaahi motu:
- (1) Ma'ume'atokoni
- (2) Toutai fakakomesiale iiki
- (3) Toutai Komesiale lalahi (uta ki tu'apule'anga)

Tu'unga 'o e me'atahi :

Me'atahi	Tu'unga
Ika	Holo
Fingota	Holo
Limu	
Fonu	Fakatu'utamaki
Tofua'a	Endangered
Feo	Fakatu'utamaki
Limu Tanga'u	

Ngaahi lipooti

- Fu'u iiki e mata'iika
- Si'isi'i/Honge me'atahi
- Ma'ulalo e tu'unga mahu 'o tahi fakahoa ki he ngaahi fonua kaunga'api
- Liliu he fa'ahinga 'o e ika
- Holo e ola 'o e toutai
- Ngaahi faka'ilonga 'o e Fu'u lahi e toutai

Ngaahi mo'oni'i Me'a:

- Tupu tokolahi e kakai 'o Tonga
- Holo e tu'unga mo'ui lelei 'o e hakau
- Malu'i 'o e ma'u'anga me'atokoni mei tahi
- Fakafuofua ki he toni ika 115,000 'e fiema'u he ta'u 'e 15 he kaha'u ki he ma'ume'atokoni he Pasifiki

Ngaahi fokotu'u

- Pule'i e ngaahi naunau toutai (mata e kupenga)
- Mapule'i e toutai uku pea ta'ofi/tapu e ama po'uli
- Ngaahi founa ke muimui'i 'aki e tu'unga 'o e liliu 'oku hoko ki he ika
- Fokotu'u ha ngaahi feitu'u Pule'i Makehe ke fakatolonga e ngaahi me'atahi 'oku toutai'i

3. Founa Pule 'a e potungaue & ngaahi matavaivai

Fakafuofua e lahi e ika ke toutai'i

- Laiseni
- Fa'ahinga 'o e ika

- Faingamalie ke lalahi fe'unga ki he fakatupu
- Ta'ofi hono toutai'i fakatatau ki

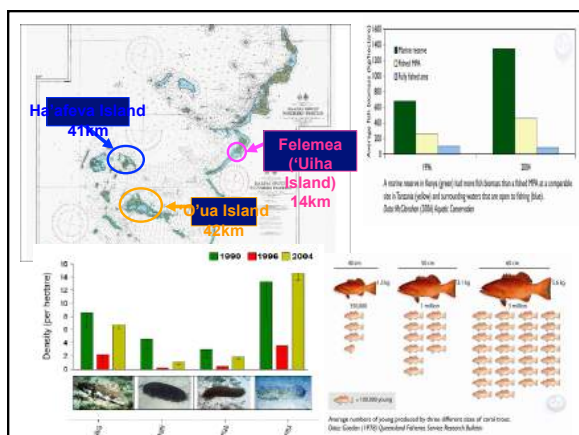

Ngaahi vaivai'anga

- Vaivai faka polisi'i 'o e toutai ta'efakalao
- Leleiange naunau toutai
- Si'isi'i e ivingaue 'a e pule'anga
- Vaivai e fengaue'aki mo e kolo/kau toutai
- Vaivai e ngaahi me'angaue fakalao
- Mafai e kolo

4. Founa ke solova e ngaahi Palopalema

5. Fatongia 'o e Potungaue Toutai

- Ngaue fakataha mo e ngaahi kolo
- Ngaahi me'angaue fakalao
- Kole ngaahi Tokoni

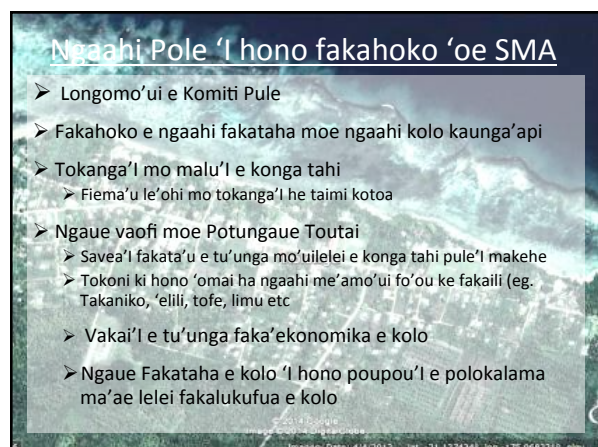
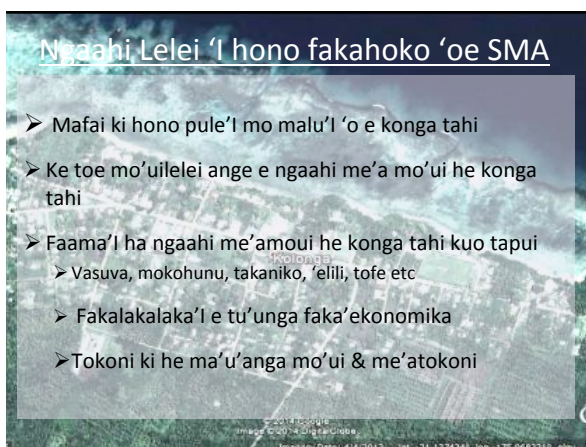
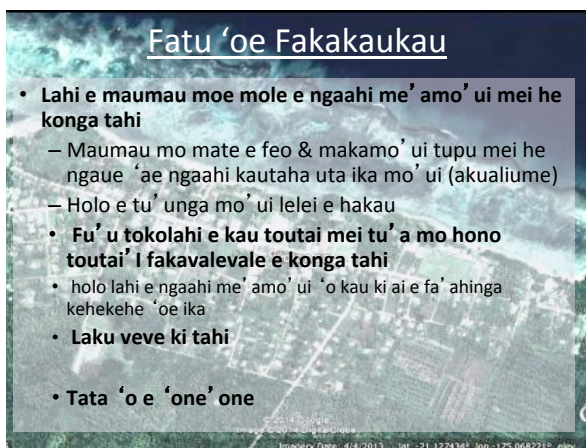
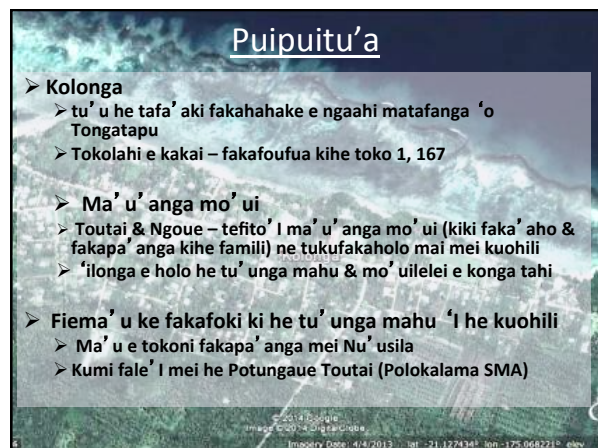

Vakai'i/Muimui'i e ngaue

- Fakasaienisi
- Sosiale mo e 'ekonomika
- Ola 'o e toutai
- FADs

Fokotu'u 'o e SMA (Kolonga)

Talanga 2: NGAahi LELEI mo e POLE 'i hono FAKAHOKO 'a e SMA

Ngaahi Lelei:

1. Ko e malava ke mapule'i, ta'ofi mo fakangatangata 'a e hulu faufaua mo fu'u to tu'a 'a e toutai'i fakavalevale mo taufetuku ta'efakatangata 'a e ngaahi ika mo e fingota mo e ngaahi me'a mo'ui pehe 'o homau mataafanga.
2. Ko e lava ke 'omai 'a e mafai ki hono pule'i, tauhi mo ngaue'aki fakapotopoto 'a e ngaahi koloa faka-e-natula hangee ko e ika, fingota, mo e limu mo hono fa'ahinga mo e ngaahi kalasi me'a mo'ui kotoa ko ia 'i honau feitu'u fangota'anga pe mataafanga ki he kolo.
3. Ko e lava ke hu mai 'a e ngaahi poloseki tokoni kehekehe 'o felaave'i mo e ngaue SMA kae ngaue ki he ngaahi tafa'aki kehe hangee ko e tokoni ki he to lou'akau, hiapo mo e ma'ala ke tokoni ki he anga 'o e nofo. 'I he ma'u me'a tokoni mo e ma'u'anga pa'anga ke tokoni ki he anga 'o e nofo mo e ngaahi fatongia kehekehe 'oku fuesia.
4. Katama ke mau mamata tonu ki he kamata 'asi mai 'a e hangee 'oku 'alu ke ki'i mahuangē 'a homau mataa fanga

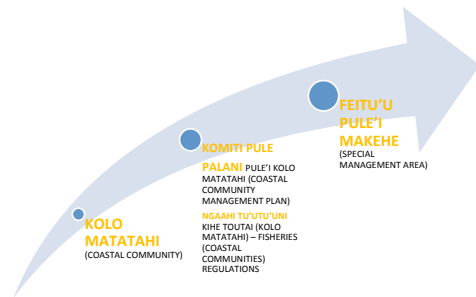
Ngaahi Pole:

1. Le'ohi mo e malu'i 'a e SMA pe feitu'u pule'i mavahe kau ai mo e feitu'u tapu.
2. Poe faka'ilonga
3. Feinga ke pukepuke 'a e vekeveke, kau mai mo e poupou 'a e kakai e kolo mo e fonua
4. Feinga ke tauhi mo faka'ai'ai ke hokohoko 'a e tokanga, manako mo e tauhi 'a e ngaahi poloseki 'i 'uta ke tokoni ki he nofo mo e ma'u'anga mo'ui
5. Feinga'i ke fkmaketi 'a e limu tanga'u ke hoko ko ha ma'u'angamo'ui pe paanga hu mai
6. NGAahi naunau 'oku fiema'u

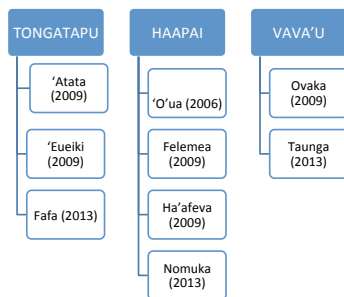
FEITU'U PULE'I MAKEHE (SPECIAL MANAGEMENT AREA)

Viliani Moale
12 October 2015

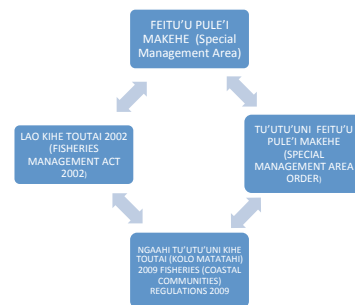
FEITU'U PULE'I MAKEHE (SPECIAL MANAGEMENT AREA)

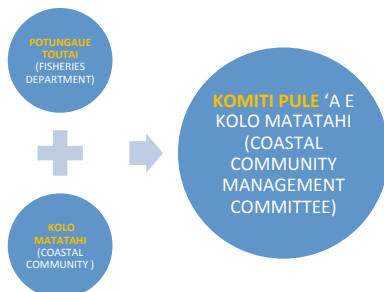
FEITU'U PULE'I MAKEHE

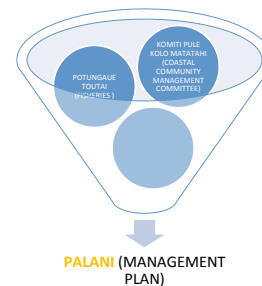
Legal Framework (Lao)

PULE'I (MANAGEMENT)

PALANI PULE'I 'A E KOLO MATATAHI (MANAGEMENT PLAN)

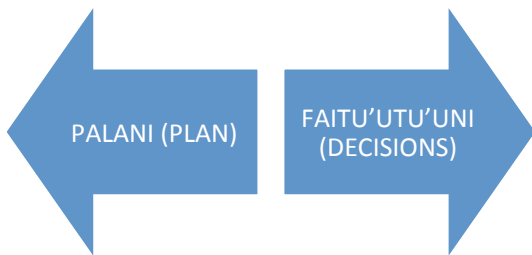
KOMITI PULE 'A E KOLO MATATAHI (COMMITTEE)

NGAAHI FATONGIA 'O E KOMITI (FUNCTIONS OF THE COMMITTEE)

PALANI PULE'I 'A E KOLO MATATAHI (COASTAL COMMUNITY MANAGEMENT PLAN)

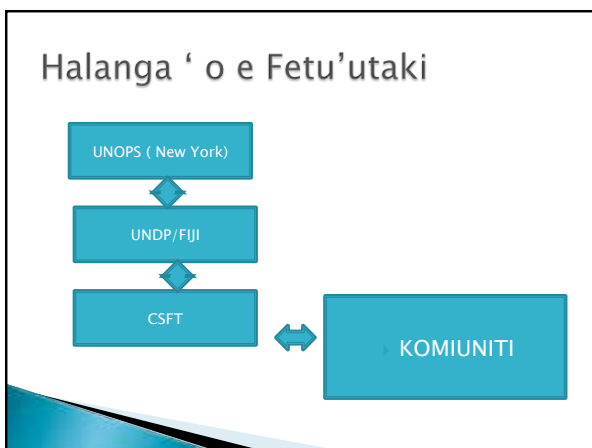
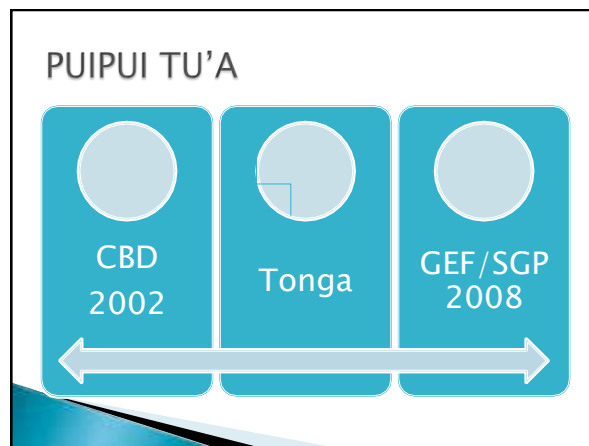
LIMUTANGA'U (SEAWEED)

FOKOTU'U (RECOMMENDATIONS)

- PALANI FAKAHOKO/NGAUE – IMPLEMENTATION PLAN
- AKO'I KOMITI KIHE NGAUE FAKALAO – TRAINING OF THE COMMITTEE MEMBERS ON ENFORCEMENT PROCEDURES/POWERS
- FAKALELEI'I NGAHI TU'UTU'UNI KIHE FEITU'U PULE'I MAKEHE – AMENDMENTS SMA REGULATIONS

- MALO AUPITO

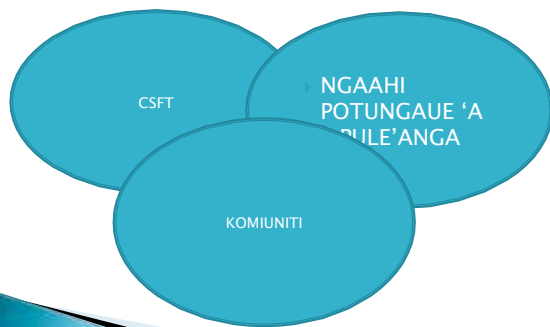

- CSFT – ngaue ke tokoni'i e sekitoa Sosaleti Sivile 'aki hano fakaivia honau ivi ngaue
- ▶ Oku kau ai 'a e ngaahi me'a ni:
 - 1. Ngaahi ako (fakapa'anga, fa'u mo e fakalele 'o ha poloseki, leva'i mo pule'i, fatongia fakataki etc) (Training and Awareness)
 - Fakapa'anga ha ngaahi poloseki 'oku felave'l enau taumu'a ngaue moe ngaahi palani fakalakalaka mo ia 'oku taukave'i 'e ngaahi kautaha oku fou mai enau pa'anga ke mau leva'i (Donor policies)
 - Fakafehoanaki 'emau ngaue mo e taumu'a ngaue 'a e Pule'anga Tonga (Strategic Development Framework) .

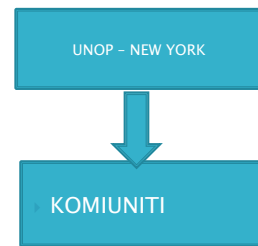
- Kaveinga Ngaue hono 2:2008 & 2009 Ui ki he ngaahi poloseki 'a e GEF/SGP
- ▶ 1. Ke fakamalohi'i e ngaahi SMA – tokoni pa'anga e USD50,000
 - A) Ovaka (Vava'u)
 - B) Felemea (Ha'apai)
 - C) 'Atata (Tongatapu)
 - 2. Ngaahi Tokoni
 - a) Fa'u 'o e Poloseki (fakalelei ki he fa'unga fakakaukau)
 - b) Tu'u vaha'a 'I he va 'o e kautaha fakapa'anga mo e Komuniti kole
 - c) Fakapapau'l 'oku mau e lipooti 'a e Komuniti kole pea oku mau mai enau seniti tokoni

- Ha ne fili ai e SMA?
- ▶ NGAACHI TAUMUA NGAUE 'A E GEF/SGP OP4
 - mualu'l e ngaahi me'a moui (Biodiversity)
 - Ngoue moe Ngaahi Vao Akau (Vaotata) (Angro-forestry)
 - Auhia e Fonua – Land Degradation
 - Fakaveve – Pollution
 - Vai moe Ngaahi Konga Tahi Fakavaha'afonua (International Water)
 - Feliuliaki e Ea.
- Ko e SMA oku fa'o kotoa e ngaahi taumu'a ngaue ni I ai (R2R) Mei tafunga mounga ki hakau..ALTERNATIVE LIVELIHOOD...founga mau'anga moui kehe.

NGAAHI KUPU FEKAU'AKI

Halanga 'o e Pa'anga

KO E FEHU'I - KO E HA E KAUNGA 'A E CSFT KI HE SMA

- ▶ TALI NOUNOU
- ▶ 1. Kupu Ngaue moe taha e nima ngaue 'o e Pule'anga
- ▶ 2. Ma'u'anga Fale'I - tokoni ki he ngaahi ako mo e ma'u'anga fale'i ki hono fakalele ha poloseki SMA 'i he ngaahi me'a 'ikai fakatekinikale mo Fakalao.
- ▶ 3. Tokoni ki hono fakapa'anga e ngaahi poloseki SMA

Ngaahi poloseki kuo osi tali ki he OP5

- ▶ Ngaue'I fakasone 'o e SMA :
 - Lelei fakamalu'I (Security)
 - Lelei fakapa'anga (Cost effectiveness)

Ngaahi Kolo kuo tali ke fakapa'anga 'e he Komiti

1. Uiiha
2. Lofanga
3. Mo'unga'one
4. Pukotala
5. Fakakai
6. Ha'ano
7. Muihoa

©Frank Koloi - IUCN

